

Sociaal kapitaal en het succes van de PVV in Limburg

Gijs Dingenouts
23 maart 2012

Radboud Universiteit Nijmegen

Sociaal kapitaal en het succes van de PVV in Limburg

*Een onderzoek naar de relatie tussen sociaal kapitaal en het verkiezingssucces
van de PVV in Limburg bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010*

Masterthesis Politicologie

Gijs Dingenouts

s0246271

Maart 2012

Onder begeleiding van Prof. dr. M. Verloo

Tweede lezer: dr. A.S. Zaslove

Faculteit der Managementwetenschappen

Radboud Universiteit Nijmegen

Inhoudsopgave

1. Inleiding: Een introductie van het onderwerp.....	5
1.1 Aanleiding van het onderzoek	5
1.2 Het probleem.....	7
1.3 Het vinden van een oplossing voor het probleem.....	8
1.4 Doel van het onderzoek.....	10
1.5 Opbouw van het onderzoek.....	11
2. Sociaal kapitaal en de representatieve democratie.....	12
2.1 Wat is sociaal kapitaal?.....	12
2.2 Welke functie vervult sociaal kapitaal in de samenleving.....	14
2.3 Sociaal kapitaal en de democratie.....	15
2.4 Overbruggend en verbindend sociaal kapitaal.....	17
2.5 Kritiek op Putnams' interpretatie van sociaal kapitaal.....	19
2.6 Is sociaal kapitaal meetbaar?.....	21
2.7 Beantwoording deelvragen.....	24
2.7.1 Beantwoording deelvraag 1.....	24
2.7.2 Beantwoording deelvraag 2.....	25
2.7.3 Beantwoording deelvraag 3.....	26
3. Het Populisme en de PVV	28
3.1 Een definitie van populisme.....	28
3.2 Opkomst van het populisme.....	29
3.3 Oorzaken van het populisme.....	30
3.4 Kenmerken van populisme.....	32
3.5 Populisme en de representatieve democratie.....	34
3.5.1 Is populisme democratisch?.....	34
3.5.2 De proteststem.....	36
3.6 Beantwoording deelvragen.....	38
3.6.1 Beantwoording deelvraag vier.....	38
3.6.2 Beantwoording deelvraag vijf.....	38
3.6.3 Beantwoording deelvraag zes.....	41

3.6.4	Beantwoording deelvraag zeven.....	42
4.	Methode van aanpak.....	43
4.1	Hypothesen.....	43
4.2	Onderzoeksmethode.....	46
4.3	Onderzoeksdata.....	47
5.	Sociaal kapitaal in Limburg.....	49
5.1	Is er sprake van een hoog sociaal kapitaal in Limburg?.....	49
5.1.1	Sociale contacten.....	50
5.1.2	Lidmaatschap van verenigingen.....	51
5.1.3	Vrijwilligerswerk.....	52
5.1.4	Vertrouwen tussen mensen onderling.....	53
5.1.5	Vertrouwen in maatschappelijke instituties.....	54
5.2	Beantwoording deelvraag acht.....	54
5.3	Sociaal kapitaal en de Tweede Kamerverkiezingen van 2010.....	56
5.3.1	Toetsen eerste hypothese.....	56
5.3.2	Toetsen tweede hypothese.....	58
5.4	Beantwoording deelvraag negen.....	59
5.4.1	Korte geschiedenis van Limburg binnen Nederland.....	60
5.4.2	Een Katholieke provincie.....	60
5.4.3	De Limburgse identiteit.....	63
5.4.4	PVV stemmen per gemeente.....	66
5.5	Beantwoording deelvraag negen.....	67
6.	Conclusies van het onderzoek.....	69
6.1	Samenvatting van het onderzoek.....	69
6.2	Beantwoording centrale vraag.....	70
6.3	Beperkingen van het onderzoek en aanbevelingen voor vervolgonderzoek.....	72
	Bibliografie.....	74
	Bijlage I: Survey-vragen indicatoren sociaal kapitaal.....	80
	Bijlage II: Output SPSS indicatoren sociaal kapitaal.....	82
	Bijlage III: Survey-vraag en SPSS Output indicator identificatie met geografische eenheid.....	89

Lijst van Figuren en Tabellen

Figuur 1.1: Grootste Partij per gemeente TK2010.....	5
Figuur 1.2: Grootste partij per gemeente in Limburg TK2010.....	6
Tabel 3.1: Gebruik term het ‘volk’ per partij in 2010.....	39
Tabel 3.2: Gebruik term ‘elite’ per partij in 2010.....	40
Tabel 3.3: Gebruik termen ‘islam’ en ‘moslim’ per partij in 2010.....	40
Figuur 4.1: Operationalisering van de variabele ‘populistische partij’.....	44
Figuur 4.2: Operationalisering van de variabele ‘sociaal kapitaal’.....	45
Figuur 5.1: Sociale contacten.....	50
Figuur 5.2: Lidmaatschap organisaties.....	51
Figuur 5.3: Vrijwilligerswerk.....	52
Figuur 5.4: Vertrouwen tussen mensen.....	53
Figuur 5.5: Vertrouwen in instituties.....	54
Tabel 5.6: Index sociaal kapitaal.....	55
Tabel 5.7: Percentage PVV stemmen per provincie.....	56
Tabel 5.8: Opkomstpercentage TK2010.....	58
Figuur 5.9: Godsdienst in Nederland 1849.....	62
Tabel 5.10: Identificatie met geografische eenheid.....	64
Tabel 5.11: Percentage voorkeurstemmen per provincie TK2010.....	65
Tabel 5.12: Niet-Limburgse gemeenten met PVV als grootste partij.....	66

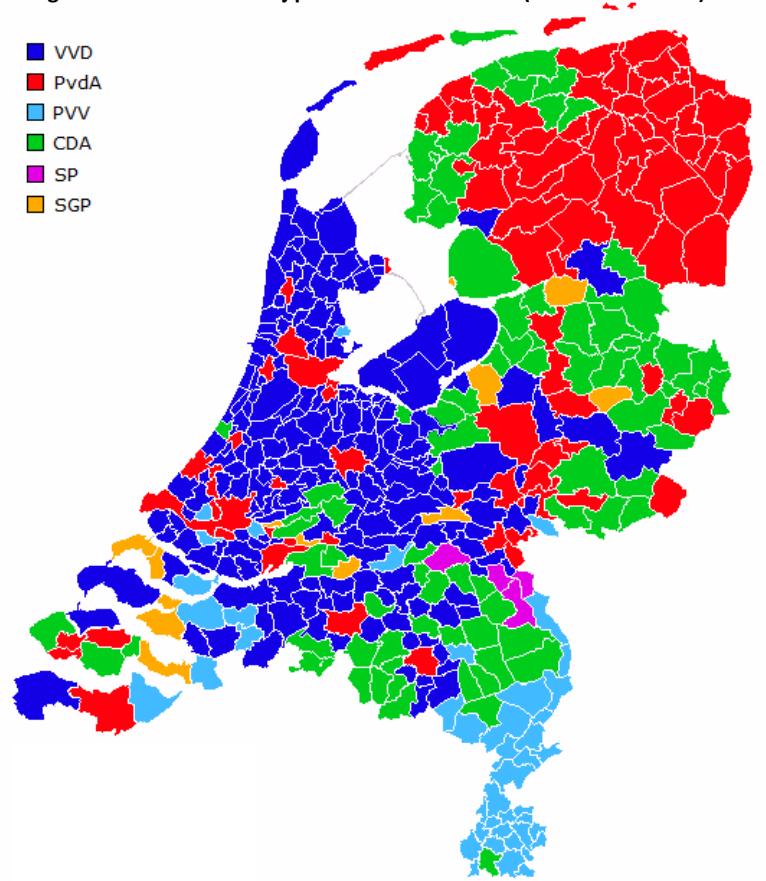
1. Inleiding: een introductie van het onderwerp

1.1 Aanleiding van het onderzoek

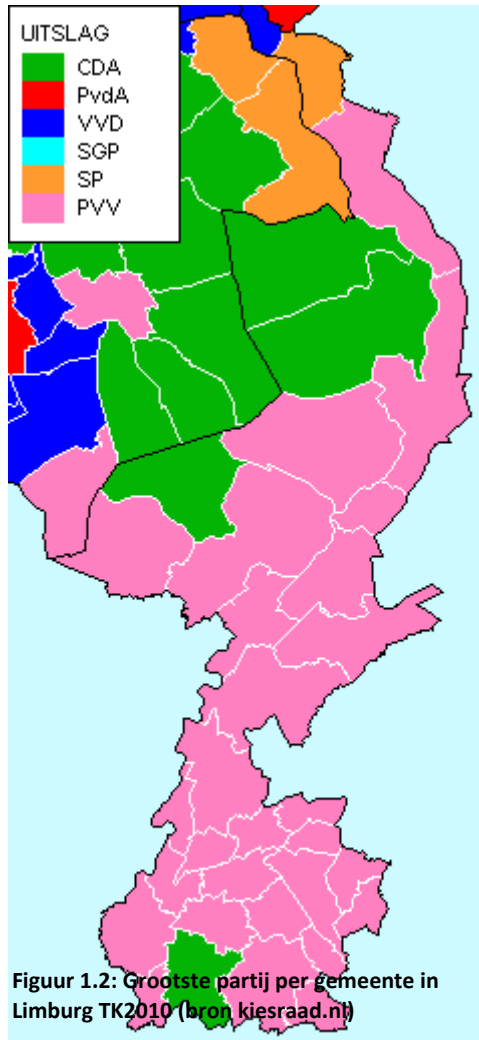
Op 9 juni 2010 vonden in Nederland verkiezingen plaats voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal. De uitslag van deze verkiezingen liet een aantal significante wijzigingen zien ten opzichte van de verkiezingen in 2006. De coalitiepartners van het in februari 2010 gevallen kabinet Balkenende IV, te weten het CDA, de PvdA en de ChristenUnie, werden alle drie met een verlies aan zetels geconfronteerd, waarbij het verlies van het CDA met bijna de helft van haar zetels verreweg de grootste absolute daling van de verkiezing was. De belangrijkste twee oppositiepartijen ten tijde van Balkenende IV waren de VVD en de SP. De VVD wist in 2010 een belangrijke verkiezingswinst te boeken en steeg van 22 naar 31 zetels, waarbij de partij voor het eerst in haar bestaan de grootste factie in de Tweede Kamer werd. De SP werd met een groot verlies geconfronteerd en zakte van 25 zetels terug naar 15. De grootste absolute en relatieve winst werd echter geboekt door de Partij voor de Vrijheid (PVV) van Geert Wilders. Zijn partij steeg van 9 zetels bij de verkiezingen in 2006 naar 24 zetels in 2010. De PVV kan worden gekarakteriseerd als een partij met populistische kenmerken, die in grote mate drijft op de

populariteit van haar leider Geert Wilders (Lucardie, 2007: 180-181). Het succes van Geert Wilders en de PVV bij de verkiezingen in 2006 en 2010 is opmerkelijk te noemen, zeker gezien het feit dat de PVV in 2006 voor het eerst meedeed aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Deze thesis heeft niet ten doel dit landelijke electorale succes te verklaren. Er is namelijk nog een ander interessant verschijnsel dat schuilgaat achter de overwinning van de PVV en dat het onderwerp van deze scriptie

Figuur 1.1: Grootste Partij per Gemeente TK2010 (bron: kiesraad.nl)

vormt. Dat fenomeen betreft de geografische spreiding van het aantal stemmen dat op de PVV bij de TK2010 werd uitgebracht. In de bovenstaande illustratie is per Nederlandse gemeente aangegeven welke partij het hoogste aantal stemmen behaalde bij de TK2010.

In figuur 1 is te zien dat de grote politieke partijen opvallend dominant zijn in verschillende regio's. Deze dominantie valt te verklaren uit de traditionele demografische groepen die partijen tot hun achterban rekenen. De dominantie van het CDA in bepaalde rurale gebieden is terug te voeren op gematigd christelijke kiezers, terwijl de dominantie van de PvdA in de grotere steden valt te verklaren uit de traditionele achterban van arbeiders. Wat vooral opvalt met betrekking tot de PVV is het feit dat ze in vrijwel alle Limburgse gemeenten de grootste partij is geworden. De Limburgse kiezer heeft in 2010 massaal op de partij van Geert Wilders gestemd, terwijl Limburg van oudsher bekend staat als een bolwerk van het CDA.

Ten tijde van de verkiezingen in 2010 telde Limburg 34 gemeenten¹. In 28 van de 34 Limburgse gemeenten eindigde de PVV als de partij met het hoogste aantal stemmen. In 4 van de 6 overige gemeenten eindigde de PVV als tweede grootste partij. Slechts in een tweetal gemeenten eindigde de PVV lager en meer in

overeenstemming met het landelijk gemiddelde, te weten de Noord Limburgse gemeenten Gennepe waar de PVV als 4^e grootste partij eindigde en Mook en Middelaar waar de PVV als 5^e grootste partij geëindigd is. Voor de provincie Limburg als geheel eindigde de PVV als grootste partij met 26,79% van alle stemmen, tegenover een gemiddelde landelijke score voor de PVV van 15,45%. Uit deze cijfers blijkt een groot verschil in de mate van verkiezingssucces voor de PVV op landelijk niveau en voor de PVV in Limburg. De vraag waarom de Partij voor de Vrijheid het zo goed heeft gedaan bij de Limburgse kiezer is uitgebreid aan de orde geweest in het publieke debat dat volgde op de verkiezingsuitslag. De opkomst van Wilders en de PVV heeft eveneens aanleiding gegeven tot

¹ Sinds 1-1-2011 is dit aantal gedaald naar 33 met de samenvoeging van de gemeenten Eijsden en Margraten tot de gemeente Eijsden-Margraten. In dit onderzoek worden Eijsden en Margraten nog als afzonderlijke gemeenten beschouwd.

maatschappelijk debat. Hoewel in het publieke debat allerlei argumenten zijn aangevoerd die een verklaring trachten te bieden voor de populariteit van de PVV in Limburg, is nog maar beperkt wetenschappelijk onderzoek gedaan naar dit verschijnsel. Het fenomeen is in politicologische zin zeer interessant en dan met name de vraag of een bepaalde factor kan worden aangeduid die verantwoordelijk is voor het succes van de PVV in Limburg.

1.2 Het probleem

De theorie van 'social capital' (sociaal kapitaal) biedt een theoretische invalshoek die mogelijk kan bijdragen in de zoektocht naar een verklaring. De Amerikaanse politicoloog Robert Putnam heeft veel onderzoek gedaan naar het belang en de effecten van sociaal kapitaal in democratische samenlevingen. Hij vergelijkt sociaal kapitaal met andere vormen van kapitaal en stelt dat sociaal kapitaal evenals fysiek kapitaal en menselijk kapitaal een bepaalde waarde heeft. Zoals een schroevendraaier (fysiek kapitaal) en een opleiding (menselijk kapitaal) de productiviteit kunnen verhogen, zo geldt dat eveneens voor sociale contacten. Zowel individuen als groepen kunnen baat hebben bij sociale netwerken, die een productieverhogende werking hebben (Putnam: 2000: 18-19). De theorie van Putnam stelt echter niet alleen dat samenlevingen met een hoog sociaal kapitaal in economische zin productiever zijn, maar ook dat ze beter functioneren in democratische zin (Putnam, 2000: 346-347).

Het succes van de Partij voor de Vrijheid bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2010 is in het licht van de theorie van sociaal kapitaal opvallend. Limburg staat van oudsher bekend als een provincie met sterke sociale banden en een bloeiend verenigingsleven. Met name het beroemde Carnaval en de amateurmuziekverenigingen zijn in Limburg een belangrijk onderdeel van het sociale leven (Ubachs, 2000: 448-449). Dit beeld wordt onderschreven door de conclusies uit onderzoeksrapporten opgesteld in opdracht van de provincie Limburg. Zo wordt in de Sociale Rapporten over Noord-, Midden- en Zuid-Limburg melding gemaakt van een hoge participatiegraad in het culturele en verenigingsleven in Limburg. Er wordt zelfs een substantiële stijging geconstateerd in het aantal Limburgers dat lid is van tenminste één vereniging sinds 2002 naar 59% van alle Limburgers in 2004. Er bestaan weliswaar forse verschillen tussen de Limburgse regio's Noord (61,8%), Midden (65,9%) en Zuid (56,9%) maar het algehele beeld wordt toch als positief beoordeeld. Er wordt ook in dit verband gerefereerd aan een 'bloeiend verenigingsleven'. Volgens het rapport is de sociale participatie met name hoog in kleine plaatsen en is tevens sprake van hoge participatie onder jongeren (Lankvelt, 2004, 57-59).

Volgens de theorie van Putnam is het sociaal kapitaal hoog wanneer individuen in grote mate betrokken zijn bij sociale activiteiten (Putnam, 2000: 19). Een hoog sociaal kapitaal zou op zijn beurt moeten zorgen voor een goed functionerend democratisch stelsel. De constatering dat de populistische PVV in 2010 op een bovengemiddeld percentage van de stemmen kon rekenen in Limburg vormt een schijnbare tegenstelling met de theorie van Putnam. Als Limburg inderdaad een gemeenschap is met een hoog sociaal kapitaal dan betekent dat volgens Putnam dat Limburg tevens een goed functionerende democratie is. Deze theoretische redenering botst met de realiteit waarbij een populistische partij als grote winnaar uit de verkiezingen is gekomen. Een belangrijk agendapunt van populistische bewegingen is namelijk de kloof tussen de burger en de politieke elite. De politieke elite heeft volgens populistische bewegingen de soevereiniteit van het volk verkwanselt. Veel maatschappelijke problemen zijn volgens hen dan ook te herleiden tot het falen van de politiek (Jagers, 2007: 326 en Canovan, 1999: 4-5). Deze anti-elitaire agenda maakt dat populistische bewegingen aantrekkelijk zijn voor kiezers die teleurgesteld zijn in de gevestigde politieke orde. Het is aannemelijk dat in ieder geval een deel van de kiezers die op een populistische partij stemmen dit doet uit protestoverwegingen. Deze protestoverwegingen zijn ingegeven door ontevredenheid met de gevestigde politiek (Lubbers, 2002: 48). Een electoraal succesvolle populistische beweging zoals de PVV in Limburg kan dus een zijn indicator voor een slecht functionerende democratie. De discrepantie tussen de theorie van het sociaal kapitaal en de verkiezingsuitslag van de TK2010 vormt een tegenstelling tussen theorie en empirie en vormt als zodanig een wetenschappelijk probleem. In de volgende paragraaf wordt ten eerste het probleem nader beschreven, daarna wordt de centrale vraagstelling geformuleerd en tenslotte worden de deelvragen beschreven die benodigd zijn om tot beantwoording van de centrale vraag te komen.

1.3 Het vinden van een oplossing voor het probleem

Deze scriptie behelst een onderzoek naar de tegenstelling tussen de theorie van Putnam en het succes van de PVV tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 in Limburg. Zoals in bovenstaande paragraaf beschreven was de verkiezingswinst voor de PVV in Limburg beduidend hoger dan in de rest van Nederland. Dit vormt een probleem in het licht van de theorie van het sociaal kapitaal, die stelt dat een hoog sociaal kapitaal binnen een gemeenschap een positieve invloed heeft op democratisch functioneren. Goed democratisch functioneren zal weinig ruimte bieden voor populistisch verkiezingssucces. Op basis van de theorie is het verkiezingssucces van de PVV in Limburg dus onverwacht. Dit kan enerzijds betekenen dat de theorie van het sociaal kapitaal simpelweg tekort schiet in het bieden van een verklaring. Anderzijds kan er ook iets ontbreken aan

de interpretatie van de empirie. De belangrijkste empirische veronderstelling waarop dit onderzoek is gebaseerd is het niveau van sociaal kapitaal in Limburg. Dat wordt verondersteld hoog te zijn. Maar klopt die veronderstelling wel? Om dit probleem tot een oplossing te kunnen brengen is een centrale vraag geformuleerd aan de hand waarvan het onderzoek zal plaatsvinden.

De vraag die in deze masterthesis centraal staat luidt als volgt:

Is het verkiezingssucces van de PVV in Limburg bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 in tegenspraak met Putnams' theorie van het sociaal kapitaal die stelt dat samenlevingen met een hoog sociaal kapitaal goed functionerende democratieën zijn?

Limburg wordt gebruikt als casus omdat de theorie over sociaal kapitaal van Putnam hier voor een groot probleem komt te staan. Volgens Putnams' theorie zou een sterke sociale cohesie een positieve invloed uit moeten oefenen op het democratisch functioneren van een samenleving. Als de winst van de PVV in Limburg kan worden toegeschreven aan kiezers die een proteststem wilden uitbrengen en Limburg inderdaad een hoog sociaal kapitaal kent dan is sprake van een probleem tussen theorie en empirie.

Om tot een goede beantwoording van de centrale vraagstelling te komen zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Wat is sociaal kapitaal?
2. Wat is de relatie tussen sociaal kapitaal en democratisch functioneren?
3. Is sociaal kapitaal meetbaar?
4. Wat is populisme?
5. Kan de PVV worden geclassificeerd als een populistische partij?
6. Wat is de relatie tussen populisme en democratie?
7. Hebben PVV stemmers een protestmotief?
8. Is er sprake van een hoog sociaal kapitaal in Limburg?
9. Valt de mate van sociaal kapitaal in Limburg historisch te verklaren?

De beantwoording van deze deelvragen vindt gaandeweg het onderzoek plaats. Uiteindelijk wordt met de informatie uit deze antwoorden de centrale vraag beantwoord in het afsluitende hoofdstuk van dit onderzoek.

1.4 Doel van het onderzoek

Het doel van deze masterthesis is zowel op maatschappelijk als wetenschappelijk niveau een bijdrage te leveren aan kennis en inzicht omtrent de beweegredenen van kiezers om op een bepaalde partij te stemmen. In maatschappelijke zin wordt deze bijdrage concreet geleverd door het inzicht te vergroten in de mogelijke oorzaken voor het afwijkende stemgedrag in Limburg tijdens de TK2010. Dit is van belang omdat de motivatie die de Limburgse kiezers in groten getale ertoe heeft aangezet een stem op de PVV uit te brengen mogelijk zijn basis heeft in onvrede met de politiek of het bestuur in het algemeen. Dit onderzoek kan een bijdrage leveren door middel van het vergroten van het inzicht in de mogelijke onderliggende oorzaken van deze ogenschijnlijke onvrede.

Het wetenschappelijke doel van deze thesis is de discrepantie tussen de theorie van het sociaal kapitaal en de empirie, waarbij de PVV een grote verkiezingswinst weet te boeken in Limburg, tot een oplossing te brengen. Het is enerzijds mogelijk dat de theorie van het sociaal kapitaal gefalsificeerd wordt. In dat geval kan het verklaringsmodel dat de theorie biedt niet langer worden geaccepteerd en zal de theorie moeten worden aangepast, indien mogelijk, waarbij ze zelfs haar verklaringskracht kan vergroten (immers een groter aantal verschijnselen wordt door de nieuwe theorie verklaard). Anderzijds bestaat de mogelijkheid dat de verschijnselen die worden waargenomen niet op de juiste wijze zijn geïnterpreteerd. Wellicht zijn theorie en empirie niet daadwerkelijk met elkaar in conflict. Wanneer de empirie aan een nadere beschouwing wordt onderworpen kan blijken dat de waargenomen verschijnselen verkeerd zijn geïnterpreteerd. In beide gevallen kan deze thesis een nuttige bijdrage leveren aan de wetenschap. In het eerste geval door het falsificeren van een theorie en in het tweede geval door een ogenschijnlijke discrepantie tussen theorie en werkelijkheid op te lossen. In dat geval wordt de theorie gecorroboereerd. Samenvattend wordt het doel van de masterthesis als volgt geformuleerd:

In dit onderzoek wordt de theorie van het sociaal kapitaal getoetst aan de verkiezingswinst van de PVV in Limburg tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 2010, om het probleem dat bestaat tussen de veronderstelde mate van sociaal kapitaal in Limburg en de proteststem van de Limburgse kiezer tot een oplossing te brengen.

De data die benodigd zijn om tot een beantwoording van deze vraag te komen zijn zowel van kwantitatieve als van kwalitatieve aard. Een gedeelte van de data zal uit literatuur worden betrokken; een gedeelte van de data is kwantitatief van aard en zal worden betrokken uit andere bronnen. Hierbij geldt ten aanzien van de verkiezingsuitslagen in de verschillende Limburgse gemeenten voor de TK2010 dat de data betrokken zijn van www.verkiezingsuitslagen.nl, een website die wordt onderhouden door de Kiesraad. De Kiesraad is het centraal stembureau voor onder andere

de Tweede Kamerverkiezingen en heeft onder meer als taak het vaststellen en bekendmaken van officiële verkiezingsuitslagen. Daarnaast is voor het onderzoek ook data benodigd met betrekking tot het sociaal kapitaal in Limburg. In paragraaf 2.6 zal uitgebreid beargumenteerd worden welke gegevens binnen dit onderzoek als indicatief voor het niveau van maatschappelijk sociaal kapitaal worden beschouwd. Deze gegevens zijn betrokken uit twee verschillende Europese survey-onderzoeken, te weten het European Social Survey en de European Values Study. Met behulp van een statistisch programma zijn vervolgens zijn verschillende tests uitgevoerd, waarvan de uitkomsten bedoeld zijn om te helpen met het oplossen van de centrale vraag.

1.5 Opbouw van het onderzoek

Nadat in de inleiding van deze thesis de aanleiding voor het onderzoek, de introductie van het probleem en de voorgestelde methode om tot een oplossing te komen zijn beschreven, zal nu een korte vooruitblik worden gegeven op de opbouw van het verdere onderzoek. In hoofdstuk 2 van deze thesis zal de theorie van het sociaal kapitaal uiteen worden gezet. Met name de relatie tussen de mate waarin sociaal kapitaal aanwezig is binnen een samenleving en invloed heeft op het functioneren van het democratische bestel binnen de samenleving is een belangrijk punt van aandacht. Daarnaast zal ook worden aangegeven op welke concrete manier sociaal kapitaal zichtbaar wordt en meetbaar kan worden gemaakt, zodat het begrip hanteerbaar wordt binnen het onderzoek. Hoofdstuk drie is gericht op de populistische partij als actor in het democratisch bestel en op de rol die zij speelt in de representatieve democratie. Hierbij zal ook aandacht worden besteed aan de mogelijke verklaringen voor de opkomst van populistische partijen en de motieven die een rol spelen bij kiezers die op populistische partijen stemmen. In hoofdstuk vier wordt de methode van onderzoek beschreven. De hypothesen zullen in dit hoofdstuk worden geformuleerd en verder zal nader inzicht worden geboden in de manier waarop de centrale vraag van dit onderzoek beantwoord zal worden. Ook de operationalisering van de gebruikte theoretische begrippen zal in dit hoofdstuk aan de orde komen. In het vijfde hoofdstuk zal de invloed van het sociaal kapitaal in Limburg op de verkiezingsuitslag bij de TK2010 worden beschreven. De toetsing van de hypothesen zal eveneens aan bod komen in dit hoofdstuk, waarbij de uitkomsten waar mogelijk zullen worden verklaard. Afsluitend zal in hoofdstuk zes de conclusie van het onderzoek worden geformuleerd. In eerste instantie zullen hiertoe de antwoorden op de deelvragen van het onderzoek worden samengevat, waarna de beantwoording van de centrale vraag zal volgen. Tevens wordt hier gereflecteerd op het onderzoek en zijn de beperkingen van het onderzoek aangegeven. Afsluitend zijn op basis van de bevindingen uit het onderzoek suggesties gedaan voor eventueel vervolgonderzoek.

2. Sociaal kapitaal en de representatieve democratie

In dit hoofdstuk wordt het eerste deel van het theoretisch kader opgebouwd waarbinnen het onderzoek plaatsvindt. De theoretische basis van dit onderzoek is in eerste plaats gefundeerd op de veronderstelde relatie tussen sociaal kapitaal en de democratie. Het begrip sociaal kapitaal vormt in dit hoofdstuk de rode draad. In paragraaf 2.1 wordt uiteengezet wat onder het begrip sociaal kapitaal binnen dit onderzoek precies wordt verstaan. In paragraaf 2.2 wordt de rol die sociaal kapitaal speelt in de samenleving bekeken. Daaropvolgend wordt in paragraaf 2.3 specifiek ingegaan op de relatie tussen sociaal kapitaal en democratie. Het onderscheid tussen overbruggend en verbindend sociaal kapitaal komt in paragraaf 2.4 aan bod. In paragraaf 2.5 wordt een overzicht gegeven van de kritiek op Putnams' begrip van sociaal kapitaal. In paragraaf 2.6 wordt voor het begrip sociaal kapitaal een meetbare definitie geformuleerd. Als afsluiting van dit hoofdstuk volgt in paragraaf 2.7 de beantwoording van de eerste deelvragen.

2.1 Wat is sociaal kapitaal?

In het eerste hoofdstuk van deze thesis is Robert Putnam reeds genoemd in verband met sociaal kapitaal. In dit hoofdstuk zal een uitgebreide uiteenzetting volgen van het begrip sociaal kapitaal, dat volgens Putnam zo'n belangrijke rol speelt in democratische samenlevingen. Zijn werk is op dit vlak zeer toonaangevend. Met name in zijn boeken *'Making Democracies Work'* (Putnam, 1993) en *'Bowling Alone'* (Putnam, 2000) gaat Putnam in op de verschillen in succes tussen democratieën en de onderliggende maatschappelijke factoren die deze verschillen kunnen verklaren. De definitie die Putnam in zijn werk geeft van sociaal kapitaal luidt: *"Social capital (...) refers to features of social organization, such as trust, norms, and networks, that can improve the efficiency of society by facilitating coordinated actions"* (Putnam, 1993: 167). Deze definitie zal ook in dit onderzoek worden gebruikt. Volgens Putnam refereert sociaal kapitaal aan contacten tussen individuen die sociale netwerken vormen waarbinnen normen van wederkerigheid en vertrouwen ontstaan. Het begrip sociaal kapitaal is dan ook sterk gerelateerd aan wat in het Engels 'civic virtue' wordt genoemd, een term die zich wat ongemakkelijk laat vertalen naar burgerdeugd (Putnam, 2000: 18-19). De theorie van het sociaal kapitaal stelt dat burgerdeugden wederzijds vertrouwen creëren tussen individuen waardoor binnen de gemeenschap een netwerk van wederkerige sociale relaties ontstaat. Een samenleving vol met geïsoleerde maar deugdzame burgers heeft bijvoorbeeld geen hoog sociaal kapitaal, vanwege het ontbreken van sociale netwerken. In een samenleving met actieve en

onderling betrokken burgers die deelnemen in sociale netwerken is volgens Putnam sprake van een goed ontwikkelde civic community (Putnam, 1993: 88-89).

Sociaal kapitaal kent een tweetal aspecten, een individuele en een collectieve kant die inherent zijn aan het ontstaan van het kapitaal en zorgen voor haar maatschappelijk nut (Putnam, 2000: 20-21). Sociaal kapitaal is in het eigenbelang van het individu. Een belangrijk voorbeeld van dat eigenbelang is een werkzoekende die de strategie van het netwerken inzet om een baan te vinden. In eerste instantie gaat hij sociale contacten aan om aan zijn eigen belangen tegemoet te komen, namelijk het vinden van werk. De sociale contacten die uit dergelijke activiteiten ontstaan hebben echter ook externe effecten. Deze effecten zijn indirect maar kunnen maatschappelijk van grote waarde zijn. De kosten en baten van het sociale contact komen niet alleen voor rekening van het individu, maar ook voor rekening van de samenleving als geheel. Soms zijn netwerken gebaseerd op specifieke wederkerigheid, waarin individuen van elkaar een specifieke tegenprestatie verlangen voor de geleverde diensten. Maar vaker zijn netwerken gebaseerd op gegeneraliseerde wederkerigheid, waarin individuen geen specifieke tegenprestatie verlangen voor een prestatie maar in plaats daarvan erop vertrouwen dat anderen ook iets voor hen zullen doen. Het onderling vertrouwen neemt toe wanneer individuen in dergelijke netwerken opereren. Dat vertrouwen leidt tot een efficiëntere samenleving, op een vergelijkbare manier als geld leidt tot een efficiëntere economie (Putnam, 2000:21). Geld is een vorm van geïnstitutionaliseerd vertrouwen, waarbij een dienst of goed wordt geleverd met als tegenprestatie een papieren claim op de samenleving. De claim is echter alleen iets waard wanneer deze op een later tijdstip ook nog kan worden ingewisseld voor een goed of dienst naar keuze. Datzelfde geldt voor netwerken van gegeneraliseerde wederkerigheid.

Overigens maakt Putnam de aanmerking dat sociaal kapitaal weliswaar belangrijke maatschappelijke voordelen heeft, maar dat sociaal kapitaal evenzeer een negatieve werking op de maatschappij kan hebben. Zo kunnen groepen binnen de samenleving het gebruiken om elkaar te helpen bij zaken waar de samenleving als geheel nadeel van ondervindt. Een goed voorbeeld hiervan is nepotisme (Putnam, 2000: 22). Volgens Putnam is het om deze reden belangrijk onderscheid te maken tussen verschillende vormen van sociaal kapitaal. Het belangrijkste onderscheid is tussen overbruggend en verbindend sociaal kapitaal. Verbindend sociaal kapitaal, ook wel inclusief kapitaal genoemd, is inwaarts gericht en heeft als doel bepaalde groepen met een zekere identiteit of homogeniteit sterker te maken. Een goed voorbeeld hiervan zijn disputen. Overbruggend sociaal kapitaal is naar buiten gericht en heeft als doel mensen uit verschillende achtergronden met elkaar te verbinden. Een goed voorbeeld hiervan is de 'civil rights movement' maar ook oecumenische

genootschappen. Putnam ziet verbindend sociaal kapitaal als maatschappelijke lijm, terwijl hij overbruggend sociaal kapitaal ziet als maatschappelijk smeermiddel (Putnam, 2000: 22-23).

Negatieve maatschappelijke effecten van sociaal kapitaal zijn eerder te verwachten bij verbindend sociaal kapitaal omdat deze vorm van sociaal kapitaal intern gericht is en een uitsluitende werking kan hebben voor andere groepen. Maar de negatieve effecten van verbindend kapitaal zijn allesbehalve vanzelfsprekend. Beide vormen van sociaal kapitaal kunnen grote maatschappelijke voordelen genereren. In veel gevallen is het zo dat sociale netwerken niet uitsluitend in een der beide categorieën vallen, maar kunnen worden ingedeeld op een schaalverdeling tussen 'minder' en 'meer' verbindend of overbruggend van aard.

Nu in deze paragraaf het begrip sociaal kapitaal uiteen is gezet, volgt in paragraaf 2.2 een beschrijving van de maatschappelijke functies die sociaal kapitaal vervult.

2.2 Welke functie vervult sociaal kapitaal in de samenleving?

Sociaal kapitaal vervult een belangrijke rol in de maatschappij, zoals in voorgaande paragraaf reeds is gebleken. In deze paragraaf wordt een korte introductie gegeven van de algemene werking van sociaal kapitaal in de samenleving, vervolgens wordt meer uitgebreid ingegaan op de relatie tussen sociaal kapitaal en democratie.

In paragraaf 2.1 is al kort gerefereerd aan het vertrouwensgenererende vermogen van sociaal kapitaal en verhogende werking op burgerparticipatie. Deze twee zaken stellen individuen in staat beter te functioneren in de maatschappij middels een aantal mechanismen. Ten eerste stelt sociaal kapitaal mensen in staat gemakkelijker collectieve actieproblemen aan te pakken. Een collectief actieprobleem kan alleen worden opgelost als mensen zich verenigen en ieder hun deel leveren aan de oplossing. Allen zijn in dat geval beter af dan wanneer er geen gezamenlijke actie wordt ondernomen en het probleem blijft bestaan (Putnam, 2000: 288). Een hoog sociaal kapitaal draagt bij aan de oplossing van collectieve actieproblemen middels een sterkere sociale controle tussen de leden en minder free rider gedrag. Dit leidt bij individuen tot een hogere bereidheid zich voor het collectief in te spannen zonder directe persoonlijke beloning (Hague, 2004: 108).

Ten tweede is het vertrouwen dat wordt gegenereerd door sociale netwerken een belangrijke factor in het verlagen van transactiekosten tussen individuen. Dit geldt voor zowel zakelijke als sociale transacties; een hoge mate van vertrouwen verlaagt de transactiekosten omdat niet bij iedere handeling meer hoeft te worden nagegaan of de ander zijn verplichtingen wel zal

nakomen. Een derde voordeel van sociaal kapitaal is de veronderstelling dat mensen persoonlijk beter functioneren wanneer ze onderdeel zijn van een gemeenschap. De gemeenschap vormt een soort standaard waaraan individuen hun ideeën kunnen testen en kan functioneren als een terugvalbasis in geval van problemen. Als vierde geldt dat informatie beter verspreid raakt in sociale netwerken (Putnam, 2000: 289). De eerder genoemde werkzoekende is hiervan een goed voorbeeld, waarbij via het sociale netwerk de werkzoekende op de hoogte kan worden gebracht van een vacature en de werkgever van een geschikte kandidaat. De allocatie van talent (menselijk kapitaal) verloopt effectiever wanneer de individuen gebruik kunnen maken van een sociaal netwerk.

2.3 Sociaal kapitaal en de democratie

Nu de algemene maatschappelijke werking van sociaal kapitaal in de voorgaande paragraaf is toegelicht is het tevens van belang specifiek aandacht te besteden aan de invloed van sociaal kapitaal op democratisch functioneren binnen de samenleving. Voordat deze invloed wordt besproken is het van belang te bepalen wat in dit onderzoek precies met democratisch functioneren wordt bedoeld. In 'Making Democracy Work' (1993) gaat Putnam op zoek naar een antwoord op de vraag waarom sommige democratische overheden falen en andere succesvol zijn. Om tot een antwoord te komen onderzoekt Putnam het functioneren van democratische instituties (Putnam, 1993: 3 en 6-7). Om te komen tot een oordeel over het functioneren van een representatieve democratie stelt Putnam dat twee vragen moeten worden beantwoord.

Ten eerste of de democratische instituties gehoor geven aan de behoeften van de bevolking en ten tweede of de invulling van de deze publieke behoeften op effectieve wijze plaatsvindt. Er is volgens Putnam pas sprake van een goed functionerende democratie wanneer deze voor de burger goed benaderbaar is en ze tevens een effectief uitvoerder is van de wensen van haar burgers (Putnam, 1993: 63). Hij hanteert voor deze definitie van institutioneel democratisch functioneren een aantal assumpties. De eerste assumptie stelt dat instituties van invloed zijn op de politiek. Politieke uitkomsten worden beïnvloed doordat de regels en procedures (instituties) het gedrag van politieke actoren beïnvloeden. De instituties zijn als het ware de regels van het politieke spel. Instituties zijn bepalend voor de identiteit, macht en strategie van politieke actoren. De tweede assumptie stelt dat instituties historisch zijn gevormd. Ze zijn gevormd doordat ze een specifieke route hebben afgelegd in hun bestaan. Een dergelijke conditie wordt door economen padafhankelijkheid genoemd en betekent in het kort dat voorgaande zaken bepalend zijn voor wat nu gebeurt. Het gevolg van padafhankelijkheid is volgens Putnam dat instituties een bepaalde 'robuustheid' in zich hebben, wat betekent dat ze moeilijk te veranderen zijn. Putnam stelt dat

sprake is van nog een derde assumptie. Deze assumptie stelt dat het functioneren van instituties wordt gevormd door de sociale omgeving waarin ze zich bevinden (Putnam, 1993: 7-8). De laatste assumptie is voor deze thesis een belangrijke aanname omdat ze de causale relatie aangeeft tussen sociaal kapitaal en democratisch functioneren. De mate van sociaal kapitaal is volgens deze aanname dus inderdaad (mede)bepalend voor democratisch functioneren.

De sociale omgeving van instituties is op een tweetal manieren van invloed op het democratisch functioneren. Ten eerste vanwege de primaire interne effecten die sociale netwerken hebben op de individuen binnen het netwerk en ten tweede vanwege de secundaire externe effecten die ze kunnen uitoefenen op de buitenwereld. Sociale netwerken stellen het individu in staat zijn politieke voorkeuren kenbaar te maken en bieden bescherming tegen de macht van de overheid (Lipset, 1959: 84). Politieke informatie en discussie verspreiden zich via deze netwerken. De politieke stem van het individu wordt hoorbaar, omdat zij middels vele kelen wordt verkondigd. Het netwerk stelt het gewone individu in staat om invloed uit te oefenen die hij in zijn eentje niet heeft. Bovendien kunnen mensen binnen het netwerk kennis en ervaring opdoen die benodigd zijn om een publieke functie te kunnen bekleden (Almond, 1989: 245, 249-250). De netwerken hebben dus de capaciteit om democratische burgers op te leiden. Dit geschiedt volgens Putnam door middel van het incorporeren van een aantal deugden in de burger. Ten eerste wordt participatie door de burger in het publieke leven bevorderd. De burger onderhoudt immers meer sociale contacten en is wellicht actief als bestuurder in een (sport)vereniging. De stap naar een publieke functie wordt hierdoor kleiner en wordt eerder gemaakt. Ten tweede wordt de wederzijdse betrouwbaarheid van de burger in het algemeen bevorderd, omdat de burger in sociale contacten leert dat het loont om betrouwbaar te zijn. Natuurlijk geldt dat de burger ook vertrouwen in de medemens moet opdoen. Ten derde wordt wederkerigheid als deugd bevorderd, omdat sociale netwerken beter functioneren als niet iedere dienst of gunst direct dient te worden terugbetaald. Wederkerigheid betekent dat de burger bereid zal zijn tot hulp aan de ander omdat hij ervan uitgaat dat op een ander moment hij op zijn beurt ook geholpen zal worden. Deze deugden zorgen er niet alleen voor dat mensen betrokken zijn bij de samenleving maar ook dat ze binnen het democratische stelsel beter functioneren, bijvoorbeeld omdat ze eerder bereid zijn tot een compromis (Putnam, 2000: 338-340).

De veronderstelde relatie tussen hoog sociaal kapitaal en goede democratische prestaties maakt in verband met het onderwerp van deze scriptie ook de vraag los of een dalend sociaal kapitaal leidt tot verminderd democratisch functioneren? Volgens Putnam is dat inderdaad het geval. Hij stelt dat de burger meer geneigd zal zijn te participeren in de publieke zaak wanneer zijn vertrouwen hoog is dat zijn medeburgers hetzelfde zullen doen. In gemeenschappen met een hoog sociaal kapitaal is free rider gedrag slechts in beperkte mate aanwezig. Zodra de kans op free rider

gedrag door anderen toeneemt versterkt dat de neiging onder de overige burgers om ook voor free rider gedrag te kiezen. Dus wanneer het sociaal kapitaal daalt neemt het free rider gedrag toe, mogelijk vanwege het gevoel van onrechtvaardigheid dat ontstaat wanneer de medeburgers niet hun deel van de publieke last willen dragen (Putnam, 2000: 347-349). Ten tweede neemt het organiserend vermogen van een samenleving af wanneer het sociaal kapitaal daalt, waardoor ook de mogelijkheid om zich in politiek verband te verenigen en te laten horen zal verminderen. Dit heeft logischerwijs een negatief effect op het functioneren van de democratie. Ten derde houdt een dalend sociaal kapitaal ook verband met een verminderd gezamenlijk normbesef. Hierdoor kan het onderling vertrouwen afnemen wat eveneens gevolgen heeft voor het democratisch functioneren. Bijvoorbeeld middels een verminderde bereidheid tot het sluiten van compromissen. Met betrekking tot het niveau van sociaal kapitaal en het stemgedrag van kiezers geldt een belangrijke theoretische verwachting. In dit onderzoek geldt de verwachting dat in samenlevingen met een laag sociaal kapitaal relatief meer op populistische partijen zal worden gestemd dan in samenlevingen met een hoog sociaal kapitaal. De reden daarvoor is dat het gebrek aan sociaal kapitaal zal leiden tot een verminderd democratisch functioneren. De onvrede hierover kan zich uiten in een toename van populistisch stemmen.

In de volgende paragraaf komt het onderscheid tussen overbruggend en verbindend sociaal kapitaal aan bod, dat van belang is voor de relatie tussen sociaal kapitaal en democratie.

2.4 Overbruggend en verbindend sociaal kapitaal

Zoals in paragraaf 2.1 aan bod is gekomen maakt Putnam een belangrijk onderscheid in zijn begrip van sociaal kapitaal, namelijk het onderscheid tussen overbruggend en verbindend sociaal kapitaal. Er is in die paragraaf ook kort aandacht besteed aan de maatschappelijke effecten die beide vormen kunnen voortbrengen. In deze paragraaf zal meer uitgebreid worden uiteengezet wat de maatschappelijke gevolgen van overbruggend en verbindend sociaal kapitaal zijn. Zoals gesteld zijn beide vormen van sociaal kapitaal belangrijk binnen de maatschappij en is het haast onmogelijk een puur onderscheid te maken tussen deze twee vormen van sociaal kapitaal. In praktisch alle activiteiten die sociaal kapitaal genereren zullen beide aspecten in meer of mindere mate zijn terug te vinden. Het is echter wel mogelijk om een onderscheid te maken in sociale activiteiten die relatief meer bijdragen aan verbindend of overbruggend sociaal kapitaal. Het is aannemelijk om te stellen dat een samenleving niet kan functioneren zonder sociaal kapitaal, maar het is tevens moeilijk voor de samenleving om te functioneren zonder dat een goede balans bestaat tussen de beide vormen van sociaal kapitaal (Putnam, 2000: 22-24). Alle sociale netwerken kunnen functioneren als zowel

insluitende als uitsluitende mechanismen. Het uitsluitende kenmerk zorgt ervoor dat sociaal kapitaal ook een antidemocratische werking kan hebben. Een sociale groep kan intern vertrouwen en wederkerigheid bevorderen, maar heeft eenzelfde externe werking niet per definitie. Het kan zelfs zo zijn dat de groep het koesteren van wantrouwen en vooroordelen jegens buitenstaanders bevordert. Een dergelijk proces kan zelfs tot de groepsdynamiek gaan behoren en een zelfbevestigende werking hebben (Paxton, 2002:259). Aan de hand van het volgende voorbeeld wordt dat duidelijk.

In de Noord-Ierse samenleving bestaat een hoge mate van vertrouwen en sociale activiteit binnen zowel de katholieke als de protestantse gemeenschap. Op basis daarvan kan gesteld worden dat sprake is van een hoog sociaal kapitaal binnen de Noord-Ierse samenleving en dat als gevolg daarvan een goed functionerend democratisch stelsel zou moeten bestaan. Helaas is tussen leden van de voornoemde gemeenschappen sprake van een sterk wantrouwen en intolerantie, wat in het verleden heeft geleid tot veel geweld tussen de beide groepen. De Noord-Ierse samenleving wordt als gevolg daarvan gekenmerkt door een diepe scheiding tussen haar bevolkingsgroepen. In het geval van Noord-Ierland geldt dat een hoge mate van verbindend sociaal kapitaal aanwezig is, maar slechts een zeer beperkte mate van overbruggend sociaal kapitaal. Een dergelijk ontbreken van een balans tussen beide vormen van sociaal kapitaal kan een disfunctionele samenleving tot gevolg hebben met duidelijk negatieve consequenties voor het democratisch functioneren (Maloney, 2000: 218). Voor samenlevingen met een hoog niveau van verbindend sociaal kapitaal en een laag niveau van overbruggend sociaal kapitaal geldt de verwachting dat verhoudingsgewijs veel voorkeursstemmen worden uitgebracht. Voor samenlevingen met een hoog niveau van overbruggend sociaal kapitaal en laag niveau van verbindend sociaal kapitaal geldt de omgekeerde verwachting. Het aantal uitgebrachte voorkeursstemmen is verhoudingsgewijs laag. Binnen dit onderzoek zal het onderscheid tussen overbruggend en verbindend sociaal kapitaal in het empirische deel niet worden gemeten. De reden hiervoor is dat het erg moeilijk is beide vormen in de praktijk te onderscheiden. De theoretische verwachting die uit deze paragraaf voortkomt ten aanzien van voorkeursstemmen heeft echter ook gevolgen voor sociaal kapitaal in het algemeen. Volgens Putnam is een hoog percentage voorkeursstemmen indicatief voor het ontbreken van een civic community (Putnam, 1993: 94). Op basis van dit argument kan geconcludeerd worden dat in een samenleving met een laag sociaal kapitaal (civic community is slecht ontwikkeld) relatief veel voorkeursstemmen worden uitgebracht.

In de volgende paragraaf volgt een samenvatting van de belangrijkste kritiek op het begrip sociaal kapitaal volgens Putnam. Dit is voornamelijk van belang voor het afsluitende hoofdstuk van dit onderzoek, alwaar de beperkingen van het onderzoek aan bod zullen komen.

2.5 Kritiek op Putnam's interpretatie van sociaal kapitaal

Om het begrip sociaal kapitaal en het gebruik van het begrip in de sociale en politieke wetenschappen goed te begrijpen is het wenselijk om de belangrijkste kritiekpunten die zijn geformuleerd op de interpretatie van sociaal kapitaal die in deze thesis wordt gebruikt te noemen. Ten eerste om een vollediger beeld te krijgen van het wetenschappelijk debat dat rond het concept sociaal kapitaal is ontstaan. Ten tweede om de beperkingen te benoemen die kunnen gelden voor onderzoek dat de invloed van sociaal kapitaal op de gemeenschap en binnen de democratie beschrijft. Het laatste is belangrijk omdat dit onderzoek is opgezet rond een probleem dat bestaat tussen de theorie van Putnam en de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen in Limburg in 2010. Mocht deze casus inderdaad in tegenspraak zijn met de theorie van het sociaal kapitaal, dan is de kritiek op Putnam die in deze paragraaf aan de orde zal komen een belangrijke bron voor het formuleren van een mogelijke verklaring voor de casus Limburg. Tevens is het mogelijk dat empirisch vervolgonderzoek zal leiden tot een bevestiging van de hier beschreven kritiek.

Putnam's werken 'Making Democracy Work' (1993) en 'Bowling Alone' (2000) worden gezien als prominente werken met betrekking tot de theorievorming omtrent sociaal kapitaal. Met de erkenning van zijn werk is zoals gebruikelijk en wenselijk binnen de wetenschap ook veel kritiek op deze werken losgekomen (Tarrow, 1996: 395-396). Het debat dat is ontstaan zal in summere vorm hier worden weergegeven. Het eerste en belangrijkste kritiekpunt concentreert zich op de precieze invulling van het begrip sociaal kapitaal door Putnam. Volgens socioloog Claude Fischer is het sociaal kapitaal van Putnam een onvoldoende gedefinieerd begrip. Het gebrek aan duidelijke definiëring leidt ertoe dat sociaal kapitaal op vele verschillende wijzen geïnterpreteerd kan worden (Fischer, 2001: 3-4). Het gevolg hiervan is dat iedere onderzoeker zijn eigen interpretatie van het begrip kan gebruiken en zodoende ook naar eigen voorkeur indicatoren voor het begrip kan selecteren. Dit komt in het werk van Putnam zelf ook naar voren. In beide genoemde boeken komen namelijk een groot aantal kwantitatieve indicatoren voorbij, die volgens de auteur het dalende sociaal kapitaal illustreren. De argumentatie van het gebruik van de specifieke indicatoren en hoe ze zich ten opzichte van elkaar verhouden blijft echter vaak achterwege maar zou wel degelijk onderwerp van discussie moeten zijn. Zeer uiteenlopende gedragingen worden door Putnam onder de noemer sociaal kapitaal gebruikt. Bijvoorbeeld het uitbrengen van stemmen, lidmaatschap van disputen, naar de kerk gaan, het spelen van bridge, familiediners etc. (Fischer, 2001: 4). De vraag is of deze zeer uiteenlopende vormen van menselijk gedrag inderdaad zo makkelijk onder een noemer kunnen worden geplaatst? Aan de hand van het onderscheid dat Putnam zelf maakt tussen overbruggend en verbindend sociaal kapitaal wordt bovendien duidelijk dat vele vormen van sociale activiteit

kenmerken van beide vormen van sociaal kapitaal bezitten. Het onderscheid dat hij maakt is niet zo evident in veel alledaagse sociale activiteiten (Durlauf, 2000: 3-5).

Een tweede belangrijk kritiekpunt op het werk van Putnam is gericht op het ontbreken van een afdoende verklaring voor de afname in sociaal kapitaal die hij constateert in met name 'Bowling Alone' (2000). De vraag waarom het sociaal kapitaal is afgenomen gedurende een aantal generaties wordt weliswaar behandeld, maar het antwoord is niet eenduidig. Putnam's verklaring voor het afnemende sociaal kapitaal reikt niet veel verder dan de opkomst van televisie als belangrijk middel van tijdverdrijf in de jaren 1950 en 1960 en het verdwijnen van de generatie die groot werd tijdens de depressiejaren en de Tweede Wereldoorlog (Putnam, 2000: 283, Fisher, 2001: 10, Durlauf, 2000: 6). Met name het ontbreken van een goede verklaring waarom de sociale betrokkenheid na de 'Great Generation', zoals Putnam deze noemt, afneemt is onbevredigend. Zonder inzicht in de gedragspatronen van individuen kan de relatie tussen veranderingen in deze patronen en de gevolgen voor sociaal kapitaal moeilijk worden vastgesteld. Het is zoals eerder vastgesteld mogelijk dat bepaalde gedragswijzigingen niets te maken hebben met een dalend sociaal kapitaal. Zo is het waarschijnlijk dat de kerkgang in West-Europa over de afgelopen vijftig jaar een dalende trend laat zien. De ontkerkelijking is een verschijnsel dat impact heeft op de samenleving, maar het is de vraag of uit dit verschijnsel kan worden afgeleid dat het sociaal kapitaal in Europa de in de laatste decennia is gedaald. Menselijke gedragingen zijn onderhevig aan veranderingen, dat is niet iets van de laatste vijftig jaar. Wanneer de maatschappij verandert zullen individuele gedragspatronen ook veranderen.

Het is mogelijk dat Putnam bepaalde sociale organisatievormen over het hoofd ziet wanneer hij stelt dat het sociaal kapitaal in Amerika in de afgelopen vijftig jaar is gedaald. Zo worden de jaren '60 van de vorige eeuw gekenmerkt door de vele sociale bewegingen. De civil rights beweging en de feministische beweging zijn belangrijke voorbeelden. Beiden hebben de westerse maatschappij op ingrijpende wijze veranderd. Zo is de positie van de vrouw in de maatschappij sterk veranderd. De arbeidsparticipatie van vrouwen is sinds die tijd sterk omhoog gegaan, terwijl voorheen vrouwen vaker thuis bleven in een rol als moeder. Het is mogelijk dat daardoor de sociale banden met de lokale gemeenschap (buren, scholen, andere moeders) zijn afgenomen, simpelweg omdat vrouwen minder tijd hadden deze sociale contacten te onderhouden doordat ze vaker van huis waren. Die dalende trend is mogelijk te zien in de mate van betrokkenheid van moeders bij schoolactiviteiten of buurtcontacten. Het is echter niet juist om daaruit te concluderen dat het sociaal kapitaal als gevolg van deze afgenomen sociale contacten is gedaald. De werkende vrouwen uit het voorbeeld hebben immers andere contacten aangeknoopt, de belangrijkste daarvan zijn natuurlijk werkrelaties. Wijzigingen in het menselijk gedrag zijn het gevolg van gewijzigde omstandigheden of voorkeuren. Daardoor zullen bepaalde sociale activiteiten zijn afgenomen, maar andere activiteiten juist zijn

toegenomen. Om de sociale impact over een langere periode goed in te kunnen schatten is het dus van belang de nieuwe activiteiten ook mee te nemen in de analyse. Het voorbeeld laat zien dat het van groot belang is bij het gebruik van indicatoren voor sociaal kapitaal zorgvuldig te werk te gaan en bedachtzaamheid te betrachten in het interpreteren van de resultaten die ze opleveren. Een gedegen argumentatie van de selectie van de indicatoren is binnen het onderzoek dan ook van groot belang.

Tenslotte valt Putnam te verwijten dat zijn redenering met betrekking tot sociaal kapitaal omkeerbaar is. Putnams' theorie stelt dat sociaal kapitaal een positieve werking heeft op het democratisch functioneren van een samenleving. Maar het democratische functioneren kan evenzeer een positieve invloed hebben op sociaal kapitaal. Dat wil zeggen dat efficiënte en rechtvaardige democratische instituties mogelijk een vertrouwenswekkende invloed hebben op de burger en daarmee ook invloed uitoefenen op het onderling vertrouwen tussen mensen waardoor contact makkelijker wordt (Rothstein, 2008: 441).

2.6 Is sociaal kapitaal meetbaar?

In de voorgaande paragrafen is de betekenis van sociaal kapitaal uiteengezet en is de rol die sociaal kapitaal speelt in een democratie en de samenleving als geheel toegelicht. Deze thesis is gebaseerd op de assumptie dat een hoog sociaal kapitaal een positieve werking heeft binnen een gemeenschap en binnen de democratie. Zoals eerder aan bod is gekomen kan verbindend sociaal kapitaal ook negatieve consequenties hebben voor democratisch functioneren. Over het algemeen beschouwd wordt echter aangenomen dat de aanwezigheid van veel sociale netwerken een positief effect heeft. Om het begrip sociaal kapitaal te kunnen gebruiken in een wetenschappelijk onderzoek is het echter van belang dat het begrip beter wordt gedefinieerd dan tot nu toe is gebeurd. Hoewel in algemene zin duidelijk is waar het begrip binnen dit onderzoek voor staat is nog onvoldoende duidelijk hoe sociaal kapitaal kan worden waargenomen en hoe de aanwezigheid van sociaal kapitaal binnen verschillende gemeenschappen kan worden vergeleken. Om dit goed te kunnen doen is het noodzakelijk het begrip kwantitatief waarneembaar te maken en de verschillende dimensies van sociaal kapitaal te onderscheiden.

De definitie die binnen dit onderzoek gebruikt wordt om sociaal kapitaal te duiden moet worden omgezet in een aantal kenmerken die meetbaar zijn. Op die manier wordt het mogelijk aan de hand van gegevens over gemeenschappen, bijvoorbeeld het bestaan van organisaties en of burens regelmatig contact met elkaar hebben, te onderbouwen of sprake is van hoog of laag sociaal kapitaal.

Op het moment dat het sociaal kapitaal van een gemeenschap kan worden waargenomen is het pas mogelijk om te zien of het veronderstelde verband met democratisch functioneren inderdaad aanwezig is. De eerder geformuleerde definitie van social kapitaal volgens Putnam luidt; *“Social capital (...) refers to features of social organization, such as trust, norms, and networks, that can improve the efficiency of society by facilitating coordinated actions”* (Putnam, 1993: 167).

Op basis van deze definitie is het mogelijk een groot aantal indicatoren voor sociaal kapitaal te gebruiken. Waar mogelijk is voor het selecteren van de indicatoren voor sociaal kapitaal zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de methode die Putnam zelf hanteert (Putnam, 2000: 291). In de voorgaande paragraaf is vastgesteld dat participatie een belangrijk kenmerk is van samenlevingen met een hoog sociaal kapitaal. De eerste categorie indicatoren geldt met betrekking tot de mate van sociale participatie binnen de samenleving. De tweede categorie indicatoren kan worden ingedeeld onder de noemer vertrouwen. De assumptie is dat samenlevingen met hoge scores op sociaal en institutioneel vertrouwen ook een hoog sociaal kapitaal hebben. De indicatoren worden op basis van deze twee dimensies van sociaal kapitaal ontwikkeld en ingedeeld. Bij het selecteren van de indicatoren is er bewust voor gekozen geen politieke indicatoren mee te nemen met betrekking tot het sociaal kapitaal. In andere studies is dit vaak wel het geval, omdat indicatoren van politieke aard zoals opkomst bij verkiezingen of participatie in politieke verenigingen goede indicatoren voor sociaal kapitaal kunnen zijn. In het geval iets anders dan politieke verschijnselen wordt onderzocht is dat ook geen probleem. De keuze om geen politieke indicatoren te gebruiken is met betrekking tot dit onderzoek juist gemaakt omdat het democratisch functioneren van de samenleving in twijfel wordt getrokken in geval van electoraal succes voor populistische partijen. Het is teveel voor de hand liggend dat hoge opkomsten bij verkiezingen, veel participatie in politieke activiteiten en een hoge mate van partijlidmaatschap indicatief zijn voor een goed functionerend democratisch stelsel. Om te voorkomen dat deze duidelijke causale relatie onderdeel wordt van de studie naar het sociaal kapitaal en de invloed op het democratische functioneren van een samenleving zijn geen onafhankelijke politieke indicatoren geselecteerd. In het geval dat wel was gebeurd zou namelijk sprake zijn van een tautologie. Dat wordt duidelijk wanneer de onderliggende redering wordt geformuleerd; een democratie functioneert goed, dus het is een goede democratie. Deze redenering is zeker niet onwaar maar ze zegt heel weinig zegt over de werkelijkheid. De voorspellende kracht van een dergelijke bewering is nihil en de wetenschap moet er juist naar streven de werkelijkheid te kennen, waarbij haar theorieën zodanig geformuleerd dienen te zijn dat het mogelijk is ze te ontkrachten.

De indicatoren zijn hieronder weergegeven. Zoals gesteld in de inleiding van deze paragraaf zijn ze onderverdeeld in een tweetal dimensies, te weten participatie en vertrouwen. Het opdelen

van sociaal kapitaal in twee belangrijke componenten, participatie en vertrouwen sluit in hoge mate aan bij de operationalisering die Putnam zelf gebruikt voor sociaal kapitaal. Voor het ontwikkelen van de specifieke indicatoren wordt ook van zijn werk gebruik gemaakt (Putnam, 2000: 290-291).

Informatie over de precieze formulering van de gebruikte vragen, de antwoordschaal en de datasets waaruit ze afkomstig zijn staat vermeld in bijlage I van dit onderzoek. Met betrekking tot het meten van de participatie in een samenleving de volgende indicatoren gebruikt.

- *Sociale contacten.* Deze indicator meet de mate van contact tussen individuen binnen een gemeenschap. Dit betreft voornamelijk informele contacten met familie, vrienden en kennissen. Sociaal kapitaal wordt gegenereerd binnen sociale netwerken. Die netwerken bestaan voor een deel uit de informele contacten die door deze indicator worden gemeten.
- *Lidmaatschap van verenigingen.* Deze indicator meet de mate waarin individuen binnen een gemeenschap lid zijn van een vereniging. Dit is een goede indicator voor sociaal kapitaal, omdat ze de mate aangeeft waarin mensen in een sociale netwerken participeren. Het lidmaatschap van een vereniging of sportclub is formeler dan losse sociale contacten, in ieder geval waar het de vorm betreft. Bovendien kan participatie in dit soort netwerken als een opstapje fungeren voor bijvoorbeeld een functie in het bestuur van zo'n vereniging. Dit is een indicator voor de mate waarin mensen bereid zijn zich in meer of mindere mate vast te leggen om deel te nemen aan een sociale activiteit.
- *Participatie in vrijwilligerswerk.* De mate waarin individuen binnen een gemeenschap vrijwilligerswerk verrichten is bij uitstek een goede indicator voor sociaal kapitaal. De belangrijkste reden hiervoor is dat naast het participeren in sociale activiteit het doen van vrijwilligerswerk een altruïstisch kenmerk heeft. Het participeren in een maatschappelijke activiteit zonder dat daar een directe of concrete beloning tegenover staat geeft aan in welke mate mensen bereid zijn in de gemeenschap te participeren ook zonder daar een direct belang bij te hebben. Dit is een goed voorbeeld van gegeneraliseerde wederkerigheid zoals aan de orde gekomen in paragraaf 2.1.

Om de mate van vertrouwen binnen een samenleving te meten zijn de onderstaande twee indicatoren ontwikkeld.

- *Vertrouwen tussen mensen onderling.* Deze indicator is bedoeld om de mate van vertrouwen weer te geven dat mensen in het algemeen hebben in elkaar. Zoals besproken in paragrafen 2.1-2.3 van dit onderzoek is vertrouwen van essentieel belang in de samenleving. Vertrouwen is een goede indicator voor sociaal kapitaal omdat veel vertrouwen de

transactiekosten in het sociale verkeer verlaagd. Een hoog onderling vertrouwen werkt sociaal contact dus in de hand.

- *Vertrouwen in maatschappelijke instituties.* Naast het vertrouwen dat mensen in elkaar hebben is er ook het vertrouwen dat mensen koesteren in officiële instanties. Om het institutionele vertrouwen vast te stellen is gevraagd hoeveel vertrouwen mensen hebben in maatschappelijke instituties, te weten het Nederlandse rechtsstelsel en de politie. Dit vertrouwen is van belang voor de mate van sociaal kapitaal omdat ze een belangrijke bijdrage levert aan het verlagen van de transactiekosten binnen de samenleving. Met name de juridische en fysieke bescherming van het individu dragen bij aan het vertrouwen van de burger in de samenleving als geheel en bevorderen zodoende deelname aan het sociale verkeer. Hierbij geldt de kanttekening dat vertrouwen in zowel politie als het rechtsstelsel mogelijk niet volledig los kan worden gezien van het vertrouwen in de politiek.

2.7 Beantwoording deelvragen

Met de informatie uit bovenstaande paragrafen is het mogelijk om tot een goede beantwoording van een aantal deelvragen van dit onderzoek te komen. Het betreft deelvragen een tot en met drie zoals geformuleerd in paragraaf 1.2.

2.7.1 Beantwoording deelvraag 1

Deelvraag een luidt als volgt: 'wat is sociaal kapitaal?'. De informatie die nodig is voor beantwoording van deze vraag is voorhanden in de paragrafen 2.1-2.3. Putnams' theorie van het sociaal kapitaal stelt dat sociale netwerken een bepaalde waarde vertegenwoordigen voor de samenleving, vergelijkbaar met de waarde die andere vormen van kapitaal hebben. De theorie stelt op basis van dat idee dat een maatschappij beter functioneert naarmate er meer sociaal kapitaal aanwezig is. Naarmate individuen binnen een samenleving meer onderlinge contacten hebben stijgt de participatie in de gemeenschap en stijgt het vertrouwen binnen de gemeenschap. Sociaal kapitaal is volgens Putnams' definitie "*features of social organization, such as trust, norms, and networks, that can improve the efficiency of society by facilitating coordinated actions*" (Putnam, 1993: 167). Sociaal kapitaal is dus de waarde die besloten ligt in alle vormen van sociale organisatie die binnen een samenleving aanwezig zijn, met name in de vorm van vertrouwen, normen en netwerken. Deze vormen van organisatie vertegenwoordigen een waarde, omdat ze ervoor zorgen dat de samenleving beter functioneert middels het faciliteren van coordinatie tussen haar leden.

De belangrijkste manier waarop de facilitering plaatsvindt is dat ze leiden tot lagere transactiekosten en dus tot meer samenwerking tussen individuen. Net zoals binnen een economie leidt dat tot een effectievere sociale gemeenschap. In de praktijk kan dat zorgen voor het gemakkelijker oplossen van gemeenschappelijke problemen. Bovendien veronderstelt de theorie dat de mens een sociaal wezen is en daarom ook individueel beter zal functioneren wanneer hij onderdeel is van een groep. Als laatste voordeel geldt dat informatie beter verspreid wordt binnen sociale netwerken wat ook weer positieve consequenties heeft voor de gemeenschap.

2.7.2 Beantwoording deelvraag 2

De tweede deelvraag luidt 'wat is de relatie tussen sociaal kapitaal en democratisch functioneren?'. De beantwoording van deze deelvraag vindt plaats op basis van de informatie uit paragraaf 2.3. Ten eerste is het van belang vast te stellen wat Putnam bedoelt met democratisch functioneren. Putnam doelt hiermee op de mate waarin de democratische instituties van de representatieve democratie adequaat reageren op de behoeften van de burgers en de effectiviteit waarmee ze aan de invulling van deze behoeften voldoen (Putnam, 1993: 9). De hoeveelheid middelen die de overheid kan inzetten om de wensen van haar burgers te vervullen is immers beperkt. Het succes van de overheid bij het invullen van de behoeften van haar burgers is dus zeer belangrijk. Des te effectiever ze te werk gaat des te meer aan de wensen van de burger kan worden voldaan met beperkte middelen. Putnam stelt dat het functioneren van democratische instituties voor een belangrijk deel afhankelijk is van de mate waarin individuen binnen de samenleving vrijwillig participeren in burgerlijke netwerken (Putnam, 2000: 336).

Het democratisch functioneren van een samenleving kan door sociaal kapitaal binnen de gemeenschap op verschillende manieren worden beïnvloed. Ten eerste kunnen individuen van een sociaal netwerk gebruikmaken om hun politieke voorkeuren kenbaar te maken, te ontwikkelen en te verspreiden. Het sociaal netwerk heeft in politieke zin voor het individu zowel een vormende als een organiserende kwaliteit. Binnen sociale netwerken kunnen politieke informatie en discussie worden verspreid die bijvoorbeeld nodig zijn voor het voeren van oppositie of het vormen van een nieuwe politieke partij. Een sociaal netwerk is noodzakelijk om potentiële medestanders en kiezers te verzamelen. Deze kenmerken zijn te classificeren als de externe effecten van sociaal kapitaal op democratie. Naast deze externe effecten zijn ook nog interne effecten van sociaal kapitaal aanwezig. Hiermee worden bedoeld de effecten die niet bedoeld zijn om de omgeving te beïnvloeden, maar die juist vormend zijn voor het individu. Putnam stelt dat sociaal kapitaal een belangrijke functie heeft bij het 'opleiden' van individuen tot democratische burgers. Participatie is het eerste belangrijke

kenmerk van deze 'opleiding'. Participeren in een lokale gemeenschap kan bijvoorbeeld de eerste stap zijn naar volwaardige politieke participatie in de vorm van het bekleden van een verkiesbaar ambt. Ten tweede zal de burger leren om betrouwbaarheid te waarderen. Dat geldt voor hemzelf met betrekking tot zijn eigen betrouwbaarheid alsmede voor de betrouwbaarheid van de ander. Een sociale samenleving berust in belangrijke mate op vertrouwen tussen individuen. Maar dat geldt voor een democratie natuurlijk evenzeer. Het verkiezingsproces, het tellen van de stemmen, de integriteit van de kandidaten en de assumptie dat politici na afloop van hun termijn hun macht weer zullen neerleggen berusten allemaal op onderling vertrouwen. Ten derde speelt de wederkerigheid een belangrijke rol die in het sociaal verkeer benodigd is maar binnen de democratie evenzeer. Bijvoorbeeld bij het zoeken naar een gezamenlijke oplossing. Het bereiken van compromis berust in grote mate op de bereidheid van verschillende partijen elkaar tegemoet te komen wanneer verschil van mening bestaat (Putnam, 2000: 338-339).

Wanneer het verband tussen sociaal kapitaal en democratie wordt omgekeerd komt de vraag boven of er een verband is tussen ontevredenheid bij de kiezer over de democratie en een afnemend sociaal kapitaal? Volgens Putnam is het mogelijk dat ontevredenheid bij de burger niet slechts een gevolg is van een slecht functionerende democratie. Een afnemende participatie van de burger in het publieke leven is volgens hem een oorzaak voor afnemend democratisch functioneren. De burger is dus mogelijk zelf de veroorzaker van zijn eigen onvrede (Putnam, 2000: 347).

2.7.3 Beantwoording deelvraag 3

Aan de hand van paragraaf 2.6 is het mogelijk deelvraag drie te beantwoorden. De vraag luidt 'is sociaal kapitaal meetbaar?'. Met betrekking tot dit onderzoek geldt dat sociaal kapitaal aan de hand van een vijftal indicatoren meetbaar kan worden gemaakt. Deze indicatoren zijn in te delen in indicatoren voor vertrouwen en indicatoren voor participatie. De mate van participatie en de mate van vertrouwen zijn beide indicatief voor de mate van sociaal kapitaal binnen een samenleving. Ten eerste zal de mate waarin individuen participeren in de samenleving worden vastgesteld aan de hand van de eerste drie indicatoren. Deze indicatoren zijn respectievelijk de mate van contact tussen individuen binnen een gemeenschap, de mate waarin individuen binnen een gemeenschap lid zijn van verenigingen en de mate waarin individuen binnen de gemeenschap vrijwilligerswerk verrichten. De hoeveelheid vertrouwen binnen een gemeenschap is indicatief voor het sociaal kapitaal en wordt gemeten aan de hand van het vertrouwen tussen individuen onderling en het vertrouwen van individuen ten opzichte van instanties. Alle vijf de indicatoren leveren kwantitatieve gegevens op. Aan de hand van gegevens binnen een gemeenschap is het echter moeilijk vast te stellen of sprake is

van een hoge of lage mate van sociaal kapitaal. Wanneer de cijfers tussen gemeenschappen onderling vergeleken worden is het echter makkelijker om een oordeel te geven over de hoogte van het sociaal kapitaal in vergelijking met andere samenlevingen. Sociaal kapitaal wordt binnen dit onderzoek dus vooral als comparatieve waarde bekeken. In dit onderzoek zullen de waarden die Limburg scoort op de geselecteerde indicatoren vergeleken worden met de waarden die in de rest van de Nederlandse provincies op dezelfde indicatoren worden gehaald.

3. Het Populisme

In dit hoofdstuk is het tweede deel van het theoretisch kader van dit onderzoek uiteengezet. In hoofdstuk twee stond het theoretisch begrip van het sociaal kapitaal centraal. Om de centrale vraagstelling van dit onderzoek succesvolle wijze te kunnen beantwoorden is het noodzakelijk dat tevens het populisme binnen de hedendaagse liberale democratie nader wordt bekeken. Met betrekking tot de vraagstelling van dit onderzoek geldt namelijk een belangrijke assumptie. Deze assumptie is dat het uitbrengen van een stem op een populistische partij gezien kan worden als een proteststem. In dit onderzoek wordt ervan uitgegaan dat het uitbrengen van een stem op een populistische partij door de kiezer aangeeft dat er sprake is van ontevredenheid met het politieke establishment. Om deze redenering te onderbouwen is het van belang dat de populistische partij als fenomeen binnen de hedendaagse democratie in kaart wordt gebracht. In paragraaf 3.1 wordt een definitie van populisme geformuleerd. De opkomst van het populisme wordt in paragraaf 3.2 beschreven. In paragraaf 3.3 komen de mogelijke oorzaken van het recente populisme aan bod. Vervolgens wordt in paragraaf 3.4 aandacht besteed aan de kenmerken van populistische partijen. Voor de definitie, oorzaken en de kenmerken van het populisme wordt in belangrijke mate gebruik gemaakt van het werk van Cas Mudde (2004, 2007) en Andrej Zaslove (2008). In paragraaf 3.5 wordt vervolgens ingegaan op de positie die het populisme inneemt binnen de hedendaagse representatieve democratie. Afsluitend worden in paragraaf 3.6 deelvragen vier tot en met zeven beantwoord.

3.1 Een definitie van populisme

Politieke partijen mogen gezien worden als de primaire instituties van de representatieve democratie. De partijen zorgen voor de electorale keuze die geboden wordt aan het electoraat, vooral binnen West-Europa waar de kandidaten grotendeels geselecteerd worden door de partijen. Daarnaast zijn partijen ook in grote mate verantwoordelijk voor de programma's en dus de politieke issues tijdens de campagnes. En als de kandidaten eenmaal verkozen zijn is de partij grotendeels verantwoordelijk voor het opstellen van beleid (Dalton, 2006: 127-128 en Webb, 2005: 637-640). Het vervullen van deze functies door de partij is van groot belang voor het goed functioneren van een democratie. Politieke partijen zijn voor de burger het primaire kanaal om invloed uit te oefenen in de representatieve democratie. Ze vormen als het ware de connectie tussen de burgermaatschappij en de overheid en spelen om die reden een belangrijke rol binnen de hedendaagse democratie (Dalton, 2006: 127, Katz & Mair, 1995: 5, Heywood, 2002: 247 en Webb, 2005: 633). Wanneer kiezers massaal

het politieke establishment de rug toekeren en in grote getale stemmen op een populistische partij (vooral als die relatief nieuw is) is het mogelijk dat ze ontevreden zijn met het beleid dat gevoerd is in de periode voorafgaand aan de verkiezingen. Deze onvrede heeft mogelijk als gevolg het uitbrengen van een stem op een populistische partij. Maar wat is populisme eigenlijk precies? Populisme wordt binnen dit onderzoek als volgt gedefinieerd; *“populisme is een ideologie die de samenleving als verdeeld tussen twee homogene en antagonistische groepen beschouwd, te weten het volk en de corrupte elite, en die stelt dat de politiek een uitdrukking moet zijn van de algemene wil van het volk.”* (Mudde, 2004: 543). Deze definitie zal worden gebruikt als leidraad bij dit hoofdstuk.

In de volgende paragraaf wordt ingegaan op mogelijke verklaringen voor de opkomst van het populisme

3.2 Opkomst van het populisme

Om vast te kunnen stellen of de PVV te definiëren valt als een populistische partij is het van belang dat het populisme als verschijnsel uitgebreider aan bod komt. In deze paragraaf zal eerst het fenomeen populisme zoals dat voorkomt binnen de moderne West-Europese democratie worden beschouwd. De uiteenzetting van het concept populisme zal alleen vanuit het recente West-Europese perspectief plaatsvinden. Er zijn aanzienlijke verschillen ten opzichte van populisme in bijvoorbeeld Oost Europa, maar ook ten aanzien van het verschijnsel in verschillende perioden. Omdat voor dit onderzoek alleen het recente populisme in West-Europa van belang is zal populisme alleen in deze context worden bekeken. In de paragraaf hierna zal het populisme aan de hand van een aantal kenmerken worden gedefinieerd waardoor een soort classificatie ontstaat, aan de hand waarvan later bij het beantwoorden van de deelvragen bepaald kan worden of de PVV als populistische partij mag worden gezien.

In de jaren 90 van de twintigste eeuw is de West-Europese politiek verrast door de sterke opkomst van nieuwe politieke partijen die zich nadrukkelijk afkeerden van de ‘oude politiek’ en een sterke band met het volk benadrukten. Vaak vormden deze partijen zich rond een sterke leider die grote populariteit genoot bij (een deel van) het electoraat. Een aantal bekende voorbeelden van dergelijke partijen zijn het Vlaams Blok in België, het Front National in Frankrijk, de LPF in Nederland, de FPÖ in Oostenrijk en Forza Italia (Mudde, 2007: 11 en Mudde, 2004: 541). In de naoorlogse periode waren wel eerder partijen actief die populistische kenmerken hadden en in een aantal gevallen waren bovengenoemde partijen al electoraal succesvol in de jaren '80, maar deze verschijnselen waren relatief beperkt in vergelijking met het haast algemene electorale succes van de

populistische partijen in de afgelopen twee decennia. Het verschijnsel is inmiddels zo gewoon geworden dat populistische partijen een vast onderdeel zijn geworden van de West-Europese politiek en auteur Cas Mudde in zijn werk refereert aan het verschijnsel met de term 'populist zeitgeist' (Mudde, 2004: 550-551). Het succes van het populisme heeft tot gevolg gehad dat zowel in de maatschappij als de wetenschap discussie is ontstaan over de oorsprong en de gevolgen van de opkomst van het populisme. Het verklaren van beide zaken is nadrukkelijk niet het onderwerp van deze thesis. Aangezien het populisme wel een belangrijke rol speelt binnen dit onderzoek is het wel van belang dat het populisme nader wordt beschouwd.

De recente opkomst van het populisme valt min of meer samen met de ogenschijnlijke triomf van de liberale democratie jegens andere politieke systemen als het communisme en autocratie. Het populisme is een onderdeel van de liberale democratie, waarbij aangenomen wordt dat ze ontstaat als gevolg van discrepanties tussen de theorie en de praktijk van een democratisch bestel (Zaslave, 2008: 319-320). De auteurs Mény en Surel stellen dat populisme profiteert van de wrijving die bestaat tussen twee pijlers van de liberale democratie, te weten de volkssoevereiniteit en de constitutionele politiek (Mény en Surel, 2002: 8). Populisme is deels gebaseerd op democratische begrippen als het 'volk', 'soevereiniteit' en de 'wil van de meerderheid', maar is tegelijkertijd vaak kritisch ten opzichte van overheidsinstellingen, de rechterlijke macht, ambtenaren en de politieke elite. Het populisme is als stroming afhankelijk van de liberale democratie. Ten eerste omdat ze bepaalde liberaal-democratische principes deelt, maar ook omdat ze lijkt te gedijen bij bepaalde verschijnselen van het democratisch bestel, zoals trage besluitvorming en technocratie (Canovan, 1999: 13-14).

In de volgende paragraaf wordt een opsomming gegeven van een aantal waarschijnlijke oorzaken voor het recente succes van populistische partijen.

3.3 Oorzaken van het populisme

Zoals eerder gesteld behoort het verklaren van de opkomst van het populisme in West-Europa niet tot het doel van dit onderzoek. Een korte samenvatting van mogelijke oorzaken voor het succes van het populisme is gezien het belang van een goede beschrijving van het fenomeen en voor het onderzoeken van het verband met sociaal kapitaal wenselijk. Het populisme heeft als belangrijk kenmerk de veronderstelde corruptheid van de elite en de kloof tussen de burger en deze (politieke) elite (Zaslave, 2008: 322). Een mogelijke verklaring voor het recente populistische succes kan zijn dat haar agendapunten nu meer mensen aanspreken dan voorheen, omdat de elite de afgelopen

decennia wellicht (zichtbaarder) corrupt is geworden of dat de kloof met de burger is gegroeid. Hoewel deze beide claims wellicht een kern van waarheid in zich hebben, lijkt het onwaarschijnlijk dat deze problemen dusdanig zijn toegenomen in omvang dat ze de opmars van het populisme volledig kunnen verklaren. Het is redelijk om te stellen dat er meer aan de hand is dan alleen de mogelijke relevantie van de populistische agenda (Mudde, 2004: 553). Daarnaast geldt met betrekking tot deze populistische ideeën dat de perceptie ten aanzien van deze problemen in belangrijke mate kan verschillen van de werkelijkheid. Een mogelijke reden hiervoor is de gewijzigde rol van de media. De rol, de omvang en het belang van de media is de afgelopen decennia in sterke mate gegroeid. De politieke verslaggeving door de media is eveneens veranderd. Twee redenen die een belangrijke rol spelen in deze verandering zijn de toename van de onafhankelijkheid en commercialisering van de media. Deze verschijnselen hebben een nadruk op sensatie en negatief nieuws in de hand gewerkt (Mudde, 2004: 552-553).

Een tweede verandering in de maatschappij heeft de rol die de kiezer speelt veranderd. De bevolking in West-Europa is in de afgelopen decennia gemiddeld naar een hoger opleidingsniveau gegaan en in sterkere mate geëmancipeerd. Als gevolg daarvan wordt de elite anders dan voorheen bekeken. Mensen vertrouwen meer op zichzelf voor ideeën en achten zich minder dan voorheen afhankelijk van de elite voor politiek leiderschap. Ten derde heeft de ontzuiling gezorgd voor een samenleving waarbij mensen niet meer zoals voorheen leven binnen de eigen sociaal-maatschappelijke klasse. Als gevolg daarvan zijn ideologische verschillen tussen de traditionele partijen verminderd met als uitkomst dat de grote partijen een verschuiving naar het politieke midden hebben gemaakt. Daardoor is er nu meer sprake van bestuur dan van politiek, waardoor de kiezer mogelijk minder het gevoel heeft dat hij of zij een echte keuze kan maken in het stemhok (Mudde, 2004: 554-555).

Een aantal andere ontwikkelingen heeft ook effect gehad op de opkomst van het populisme. Het tijdperk van de postindustriële samenleving heeft gezorgd dat kiezers minder sterke binding voelen met een bepaalde politieke ideologie of partij. Dit argument valt in de Nederlandse context deels samen met het argument van ontzuiling. Het belang van nieuwe politieke issues die niet makkelijk binnen de traditionele links-rechts verdeling passen is hier ook een goed voorbeeld (Dalton, 2006: 135-136). Daarnaast heeft het einde van de koude oorlog gezorgd voor een andere positie van de liberale democratie. Deze is namelijk haar aartsvijand het communisme kwijt, ten opzichte van welke ze meestal gunstig vergeleken werd. De liberale democratie wordt kritischer bekeken en wordt nu afgezet tegen democratische theorieën die vertellen hoe de ideale liberaaldemocratie eruit moet zien. En als laatste geldt dat de globalisering ertoe heeft geleid dat nationale elites veel van hun politieke macht hebben ingeleverd (Mudde, 2004: 556). De

internationale economische ontwikkelingen hebben bijvoorbeeld meer dan voorheen invloed op de nationale welvaart, terwijl de politici er weinig invloed op uit kunnen oefenen.

In de volgende paragraaf komen de belangrijkste kenmerken waaraan een populistische partij moet voldoen aan bod. Dit is van belang om te kunnen beoordelen of de PVV daadwerkelijk een populistische partij is.

3.4 Kenmerken van populisme

Binnen wetenschappelijke kringen wordt gedebatteerd of populisme als een volwaardige politieke ideologie dient te worden beschouwd of niet. Er bestaan volgens Zaslove grofweg drie stromingen binnen deze discussie, waarvan de eerste stelt dat populisme inderdaad een volwaardige politieke ideologie is (Zaslove, 2008). De tweede stroming stelt dat populisme weliswaar kenmerken van een ideologie in zich heeft, maar programmatisch te zwak is om haar als alleenstaande ideologie te kunnen zien. De derde stroming stelt dat er zelfs geen sprake is van een zwakke ideologie, maar stelt in plaats daarvan dat populisme een mentaliteit is, een stijl van politiek (Zaslove, 2008: 322). Voor het doel van dit onderzoek maakt het geen verschil dat hierover aanzienlijke verschillen van mening bestaan. Er zijn namelijk een aantal kenmerken waaraan een populistische beweging dient te voldoen om als zodanig geclassificeerd te kunnen worden. Over deze kenmerken bestaat overeenstemming.

Het eerste kenmerk is het door populisten gehanteerde idee van 'het volk'. Populisten gebruiken in hun communicatie veelvuldig deze of andere termen die aan een soortgelijk idee refereren, zoals de burger, de kiezer, de belastingbetaler, of de bevolking. Het gebruik van deze termen is bedoeld om de verbondenheid van de populistische politicus met het volk te onderstrepen. Het veelvuldig refereren aan het volk impliceert dat de politicus betrokken is bij de belangen van de bevolking, weet wat de mensen bezig houdt en dat hij de geschikte persoon is om voor hun belangen op te komen (Jagers, 2007: 323). Dit gebruik komt in alle populistische bewegingen terug. In tegenstelling tot het constateren van die alomtegenwoordigheid is het moeilijker het begrip 'volk' precies te definiëren. In algemene zin wordt bedoeld de basis van de gemeenschap, homogeen en virtuoos, die bestaat uit het 'gewone volk' waarbij referenties naar een geromantiseerd verleden voorkomen. Het volk kan niet worden ingedeeld op basis van klasse, politieke ideologie en is niet radicaal of extreem naar eigen oordeel (Zaslove, 2008: 322).

Het tweede kenmerk van een populistische beweging is dat ze 'het volk' duidelijk onderscheidt van 'de elite'. Populistische ideologie stelt in algemene zin dat de samenleving bestaat

uit een tweetal groepen, namelijk het gewone volk en de corrupte elite. Populisten hebben het idee dat alle maatschappelijke problemen de schuld zijn van de politiek. De problemen worden veroorzaakt door politieke incompetentie, onwil en zelfs sabotage. Omdat de elite de macht in handen heeft wordt ze als de schuldige partij gezien. De elite staat hierbij in ieder geval voor de heersende politieke klasse, maar kan ook andere groepen bevatten. Door populisten worden veelvuldig ook de media, de staat, de intellectuelen, de rechterlijke macht en economische machten tot de elite gerekend (Jagers, 2007: 324). Volgens de populisten hebben de elites de macht bij het volk weggehaald en daarmee hebben ze het basiscontract van het democratisch bestel geschonden. Dit contract houdt in dat het volk soeverein is en dat de wil van het volk dus moet worden nageleefd (Zaslove, 2008: 322).

Als derde kenmerk geldt dat populistische bewegingen 'het volk' als een homogene entiteit beschouwen. Verondersteld wordt dat individuen binnen deze groep grotendeels dezelfde belangen hebben en dezelfde kenmerken delen. Daarnaast is er echter altijd een groep, of meerdere groepen, die de 'goede' kenmerken van de bevolking niet hebben. Deze groepen worden als afzonderlijk beschouwd, voornamelijk omdat hun waarden en gedrag niet verenigbaar zijn met de belangen van het volk. Deze groepen worden gestigmatiseerd en afgezonderd van het volk en worden gezien als een bedreiging en een last voor de samenleving. Deze buitenstaanders krijgen de schuld van veel problemen binnen de samenleving. Ze worden als zondebok gebruikt en de oplossing voor het oplossen van de problemen die ze veroorzaken is een harde aanpak van deze groepen. Vaak houdt een harde aanpak in dat de groepen buitenstaanders van het territorium moeten worden verwijderd. Mensen die veelvuldig worden geschaard onder uit te sluiten groeperingen zijn immigranten, werklozen en etnische minderheden. Soms wordt ook beweerd dat de buitenstaanders onder een hoedje spelen met de corrupte elite (Jagers, 2007: 324 en Zaslove, 2008: 323).

Het vierde kenmerk is het gecentraliseerde leiderschap binnen de populistische beweging. Dit is een intern kenmerk. Populistische bewegingen hebben sterk gecentreerde organisatiestructuren met vaak een charismatisch leider, die beweert een directe verbinding te hebben met het 'volk' en zodoende de wil van het 'volk' kan te kennen. Het is overigens zo dat andere partijen of bewegingen ook centraal en charismatisch leiderschap kunnen hebben zonder populistisch te zijn. De leider wordt afgeschilderd als politiek outsider, die geen andere ambitie koestert dan de wil van het volk te dienen. Vaak is de manier van communiceren niet-ideologisch of politiek van aard, maar gericht op gezond verstand en bedoeld voor het gewone volk (Zaslove, 2008: 323).

Met betrekking tot deze vier kenmerken geldt dat ze dienen te worden beschouwd als het ideaaltype van een populistische partij. Het is niet zo dat een partij of beweging volledig aan dit ideaaltype wordt geacht te voldoen om als populistische partij of beweging gezien te kunnen worden. Het is wel zo dat een populistische partij idealiter zo veel mogelijk aan dit type voldoet.

3.5 Populisme en de representatieve democratie

In paragraaf 3.3 zijn reeds een aantal oorzaken aan bod gekomen die een verklaring bieden voor de sterke opkomst van populistische partijen in West-Europa de afgelopen twintig jaar. Deze verklaringen zijn voornamelijk gericht op maatschappelijke veranderingen die mogelijk een rol hebben gespeeld bij de opkomst van het populisme. Voor dit onderzoek is het echter ook van belang om te bepalen wat de relatie is tussen populisme en democratie. Populistische partijen zijn in West-Europa duidelijk onderdeel van de representatieve democratie. De partijen doen mee aan verkiezingen, proberen potentiële kiezers te mobiliseren en hun politici nemen plaats in parlementen en gemeenteraden. Populistische partijen worden echter vaak als niet-democratisch weggezet in het politieke en maatschappelijke debat. Soms worden ze zelfs gezien als een pathologisch verschijnsel binnen de democratie (Meny, 2002: 3). Hun anti-elitaire en uitsluitende politieke boodschap speelt hierin waarschijnlijk een belangrijke rol. Anderzijds beroepen politici van populistische partijen zich juist vaak op hun democratische waarden. Meer directe democratie is vaak een van hun agendapunten, te bereiken via bijvoorbeeld het instellen van referenda (Canovan, 1999: 2).² Er lijkt dus sprake van belangrijke tegenstellingen in de relatie tussen populisme en democratie. In de volgende paragraaf wordt de relatie tussen het populisme en democratie nader beschouwd. Aan het einde zal een antwoord zijn geformuleerd op de vraag of populisme wel of niet democratisch is? Vervolgens zal aandacht besteed worden aan de motivatie van de kiezer bij het stemmen op een populistische partij. Zijn deze stemmen bedoeld als proteststem? Uiteindelijk is het immers de kiezer die de populistische opkomst mogelijk heeft gemaakt.

3.5.1. Is populisme democratisch?

De vraag of populisme wel of niet democratisch is vormt het onderwerp van debat in de politieke wetenschap (Abts, 2007: 419). In dit debat komt naar voren dat populisme zowel kenmerken heeft die democratisch zijn als kenmerken die dat niet zijn. Het belangrijkste democratische kenmerk is dat

² Dit betekent overigens niet dat regeringen waarin populistische partijen participeren ook relatief meer hervormingen doorvoeren ten gunste van directe democratie (enkele uitzonderingen daargelaten) (Jacobs, 2011: 258-261).

populistische partijen proberen de kiezer te mobiliseren tegen de gevestigde machthebbers en tegen de gevestigde opiniemakers. Dit is een democratische manier van opereren. Bovendien beroepen populistische politici zich vaak op hun band met het volk en hun openhartige manier van politiek bedrijven. Waarom worden populistische partijen dan toch vaak als niet-democratisch en zelfs als een gevaar voor de democratie beschouwd? Het meest voor de hand liggende antwoord is dat de representatieve democratie gestoeld is op liberale waarden als vrijheid en gelijkheid en dat populisme per definitie niet liberaal is (Canovan, 1999: 7). Populistische partijen zijn vaak uitsluitend naar bepaalde groeperingen binnen de samenleving. Dit kenmerk is bij uitstek strijdig met een liberale waarde als gelijkheid. Volgens deze redenering is het populisme in het algemeen meer gehecht aan de wil van de meerderheid dan aan de bescherming van minderheden (Abts, 2007: 410). Deze verklaring is erg kort maar biedt eenzelfde uitleg als de andere verklaringen die in dit debat naar voren zijn gebracht. Allen verklaren de relatie tussen populisme en democratie op basis van de ambiguïteit die het democratisch systeem in zich bergt. Aan de ene zijde wordt democratie namelijk gekenmerkt door een constitutioneel kenmerk dat het individu rechtsbescherming biedt en aan de andere zijde door het soevereine kenmerk dat de wil van het volk benadrukt. Tussen deze twee kenmerken van democratie bestaat spanning. Het soevereine kenmerk betekent dat de wil van het volk de bepalende factor is in een democratie. Daar staat tegenover dat het constitutionele kenmerk bescherming biedt aan het individu tegen willekeur en ongelijkheid (Akkerman, 2003: 154-155). Minderheden zijn op die manier beschermt tegen de willekeur van de meerderheid. Een kenmerk van populisme is de uitsluiting van bepaalde groepen binnen de samenleving. Dat kenmerk conflicteert met het constitutionele kenmerk van democratie. Uit deze constatering volgt de conclusie dat populisme ontstaat als reactie wanneer democratie uit balans raakt in het voordeel van het constitutionele kenmerk. Populistische partijen ontstaan dan uit het verlangen van het volk om de volkssoevereiniteit te herstellen en de ontstane dominantie van het soevereine kenmerk weg te nemen (Abts, 2007: 410-411). Anderzijds neemt de populistische beweging ook weer af wanneer het soevereine kenmerk voldoende is hersteld. In het verlengde van deze redenering kan populisme dus gezien worden als een corrigerend democratisch verschijnsel, dat op haar beurt ook weer gecorrigeerd wordt door het democratisch systeem zelf. Binnen dit debat blijft het probleem echter onopgelost. De ambiguïteit binnen het democratisch stelsel wordt gebruikt om het ontstaan van populistische bewegingen te verklaren, maar die ambiguïteit maakt het ook mogelijk om populisme zowel als democratisch alsmede als ondemocratisch te bestempelen (Arditi, 2003: 142-143 en Urbinati, 1999: 121-122). De vraag of populisme democratisch ofwel ondemocratisch is daarmee niet definitief beantwoord.

3.5.2. De proteststem

In bovenstaande paragraaf is geconcludeerd dat een electoraal succesvolle populistische beweging duidt op ontevredenheid bij tenminste een deel van de kiezers over het functioneren van de democratie. Populistische bewegingen spelen in op ontevredenheid bij de kiezer door de politieke elite aan te vallen en te beloven het primaat van de politiek terug bij de burger te brengen. De vraag die voor dit onderzoek relevant is of de kiezer protestoverwegingen heeft wanneer hij of zij op een populistische partij stemt. Wanneer de kiezer inderdaad door middel van een proteststem laat blijken dat hij ontevreden is over het functioneren van de democratie sluit dat aan bij de theoretische bewering dat een populistische partij die electoraal succes behaalt duidt op een slecht functionerende democratie (Lubbers, 2002: 348-349). Naast de anti-elitaire opstelling is ook het gecentraliseerde leiderschap in paragraaf 3.4 als kenmerk van populistische partijen aan bod gekomen. Mogelijk spelen deze beide kenmerken een rol in de motivatie van de kiezer. Het gecentraliseerde leiderschap kan in de vorm van een charismatische leider bijvoorbeeld attractief zijn voor de kiezer. Maar het is ook mogelijk dat kiezers middels het stemmen op populistische partijen een boodschap willen afgeven aan het politieke establishment. Indien de kiezers die op populistische partijen stemmen met hun stem inderdaad de intentie hebben om hiermee een signaal van afkeuring aan de politieke elite te geven is er sprake van een proteststem. Een proteststem kan worden gedefinieerd als een stem die primair uitgebracht wordt als een vorm van protest jegens de politieke elite (Van der Brug, 2003: 2-4). Om dit te kunnen toelichten is het van belang eerst specifiek te kijken naar de motivatie van kiezers bij het uitbrengen van een stem.

De stem van de kiezer kan worden ingedeeld in meerdere typen op basis van verschillende motivaties. Ten eerste de pragmatische stem, ten tweede de idealistische stem, ten derde de proteststem en ten vierde de cliëntelistische stem (Van der Brug: 2000, 5). De cliëntelistische stem is een stem die wordt gemotiveerd door een persoonlijke band tussen de kiezer en de politicus. Deze motivatie manifesteert zich veelal in de vorm van een voorkeursstem. De pragmatische stem wordt uitgebracht door een kiezer die gemotiveerd wordt door de gedachte zijn stem 'te laten tellen'. Deze kiezers stemmen veelal op de (veronderstelde) grootste partij om zodoende invloed uit te kunnen oefenen op het toekomstige beleid. Zij nemen naast de ideologische positie van de partij ook de macht van de partij mee in hun afweging. De idealistische stem daarentegen wordt uitgebracht door de kiezer die zijn eigen standpunten zoveel mogelijk overeen wil zien komen met de standpunten van de partij waarop hij stemt. Deze kiezer kiest dus voor de partij die ideologisch gezien het dichtst bij hem staat. De proteststem tenslotte is niet primair gemotiveerd door ideologische gronden of de macht van de partij, maar is bedoeld om onvrede te laten blijken jegens de politieke elite door middel van het stemmen op een politieke outcast (Van der Burg, 2003: 5-6). Hierbij geldt de

assumptie dat de kiezer die een proteststem uitbrengt dit doet op basis van rationele overwegingen. De boodschap die deze kiezer wil afgeven is de afwijzing van de overige politieke partijen. Aannemende dat de politieke elite in West-Europa populistische partijen als politieke outcasts beschouwd en behandeld, vormen deze partijen voor de kiezer die de politieke elite angst wil aanjagen (middels een proteststem) een aantrekkelijk alternatief (Van der Brug, 2000: 6).

Het leiderschap speelt binnen populistische bewegingen ook een belangrijke rol, zoals in de uiteenzetting in paragraaf 3.4 is gebleken. Het is dus mogelijk dat kiezers gemotiveerd worden door de leider van een partij bij het uitbrengen van hun stem. Bovendien is het mogelijk dat kiezers bij het stemmen gemotiveerd worden door het politieke programma dat de populistische partijen voeren. De nadruk die veel populistische partijen leggen op anti-immigratie politiek is een belangrijk voorbeeld van een standpunt dat kiezers aan kan trekken. De drie belangrijkste mogelijke motivaties die een kiezer bewegen tot het uitbrengen van een stem op een populistische partij zijn dus het veronderstelde sterke leiderschap, een ideologische verwantschap of het verlangen een boodschap van protest af te geven aan het politieke establishment (Schumacher, 2010: 4 en Mughan, 2006: 342). Welke van deze motivaties de overhand heeft en welk deel van de kiezers daadwerkelijk een proteststem uitbrengt is belangrijk om te bepalen. Bovendien lijkt het aannemelijk dat kiezers meerdere motieven kunnen hebben bij het uitbrengen van een stem, wat zorgt voor een complicatie wanneer dit probleem tot een oplossing gebracht moet worden. In dat geval moet een manier gevonden worden om de belangrijkste motivatie te kunnen achterhalen. Schumacher heeft onderzocht in hoeverre protestoverwegingen een rol speelden bij PVV stemmers tijdens de Tweede Kamerverkiezingen in 2010. Uit zijn onderzoek blijkt dat het percentage stemmen dat (deels) gemotiveerd is door protestoverwegingen ongeveer 31% van alle uitgebrachte stemmen op de PVV kan verklaren. Hiervan is bijna 20% bepaald door pure protestoverwegingen, de overige stemmen zijn slechts ten dele uit protestoverwegingen gemotiveerd. Schumacher houdt rekening met drie motivaties in zijn onderzoek, te weten ideologische motieven, protestmotieven en kandidaatsmotieven. Van de PVV stemmen wordt 44% verklaard door puur ideologische overwegingen bij de kiezer. Bij 31% van de stemmen spelen protestmotieven een belangrijke rol, naast ideologische overwegingen (Schumacher, 2010: 13, 22-23) De combinatie van een ideologische en een protestoverweging bij PVV kiezers is logisch, vanwege het politieke programma van de PVV dat een sterk anti-elitaire boodschap heeft.

3.6 Beantwoording deelvragen

In deze paragraaf zullen deelvragen vier tot en met zeven zoals geformuleerd in paragraaf 2.1 worden beantwoord.

3.6.1 Beantwoording deelvraag vier

Aan de hand van de informatie uit de voorgaande paragrafen 3.1-3.4 kan een antwoord worden geformuleerd op de vierde deelvraag van dit onderzoek. Deze vraag luidt: 'wat is populisme'. In paragraaf 3.1 is met betrekking tot het begrip populisme een definitie geformuleerd die in dit onderzoek wordt gehanteerd. Deze definitie stelt dat populisme een *“een ideologie (is) die de samenleving als verdeeld tussen twee homogene en antagonistische groepen beschouwd, te weten het volk en de corrupte elite, en die stelt dat de politiek een uitdrukking moet zijn van de algemene wil van het volk.”* (Mudde, 2004: 543). Voor het onderzoek is het echter noodzakelijk een aantal kenmerken te formuleren waaraan een beweging of partij moet voldoen om als populistisch te kunnen worden geclassificeerd. In paragraaf 3.4 zijn deze kenmerken aan bod gekomen. Binnen dit onderzoek geldt dat sprake is van een populistische partij of beweging wanneer ze in substantiële mate voldoet aan de vier geformuleerde kenmerken. Zoals in paragraaf 3.4 gesteld vormen de vier geformuleerde kenmerken van populisme een ideaaltype aan de hand waarvan beargumenteerd kan worden of een partij al dan niet populistisch is. Het eerste kenmerk heeft als vereiste de frequente verwijzingen naar het volk of de burger in de politieke communicatie van de partij of beweging teneinde verbondenheid met de kiezer te onderstrepen. Het tweede kenmerk stelt dat als centraal ideologisch punt de kloof tussen de politieke elite en het volk duidelijk naar voren komt in de politieke communicatie van de partij of beweging. Het derde kenmerk is de boodschap dat het volk een homogene entiteit is die wordt bedreigd in haar bestaan (bijvoorbeeld in culturele of economische zin) door een groep buitenstaanders die zich in de samenleving kan bevinden. En ten vierde het structurele kenmerk dat stelt dat de organisatie van de partij of beweging sterk geconcentreerd is rond het leiderschap van één of een beperkt aantal individuen.

3.6.2 Beantwoording deelvraag vijf

Met de uiteenzetting van de kenmerken van populistische bewegingen in bovenstaande paragraaf is het mogelijk een tot beantwoording van de vijfde deelvraag te komen. De vraag luidt als volgt: *kan de PVV worden geclassificeerd als een populistische partij?* De beantwoording van deze vraag is niet

absoluut en in substantiële mate onderhevig aan de interpretatie van politieke teksten door de auteur van dit onderzoek. Om te bepalen of de Partij voor de Vrijheid inderdaad een populistische partij is zoals gedefinieerd in de wetenschappelijke literatuur is in belangrijke mate gebruik gemaakt van het PVV verkiezingsprogramma³. Hierin is door de partij zelf uiteengezet wat het doel van de partij is, wat zij in politiek opzicht wil bereiken en welke maatschappelijke normen en waarden zij van belang acht. Het eerste kenmerk van een populistische partij heeft betrekking op het gebruik van de term ‘het volk’ of synoniemen daarvan. In populistische bewegingen wordt deze term bewust veelvuldig in de communicatie gebruikt om de band met de kiezer te benadrukken. Dit kenmerk is eenvoudig meetbaar. Er is namelijk eenvoudigweg geteld hoe vaak de term het ‘volk’ is gebruikt in het PVV verkiezingsprogramma. Om de veelvuldigheid van het gebruik van de term het ‘volk’ te kunnen bepalen is ook voor de belangrijkste andere politieke partijen geteld hoe vaak zij de term gebruiken in hun verkiezingsprogramma’s. De PVV refereert in haar verkiezingsprogramma voor de TK2010 in totaal tien keer aan het ‘volk’⁴. De partijen PvdA, CDA, VVD, GroenLinks, D66 en SP gebruiken de term ‘het volk’ in hun verkiezingsprogramma’s voor TK2010 helemaal niet. Op basis van deze waarneming kan worden gesteld dat de PVV de term ‘het volk’ inderdaad relatief veelvuldig gebruikt. Op basis van de vaststelling dat de PVV de term ‘het volk’ inderdaad veelvuldig gebruikt in haar politieke communicatie geldt dat de PVV voldoet aan het eerste kenmerk van een populistische beweging.

	PVV	VVD	CDA	PvdA	SP	D66	Groenlinks
Gebruik term het ‘volk’	10x	0x	0x	0x	0x	0x	0x

Tabel 3.1: Gebruik term het ‘volk’ per partij in 2010 (bron: partijprogramma’s respectievelijke partijen)

Met betrekking tot de tweede term moet worden vastgesteld of de PVV in haar politieke ideologie stelt dat sprake is van een kloof tussen de burger en de politieke elite. Om dit te kunnen doen is wederom gebruik gemaakt van het Verkiezingsprogramma van de PVV. Om tot een bepaling te kunnen komen of de PVV aan dit kenmerk van een populistische beweging voldoet is geteld hoe vaak de term ‘elite’ wordt gebruikt in het verkiezingsprogramma, wederom in vergelijking met verkiezingsprogramma’s van andere partijen. De PVV refereert in haar programma een totaal aantal van elf keer aan de term ‘elite’. Voor de overige partijen geldt dat de SP en de VVD de term beiden eenmaal gebruiken, voor de overige partijen geldt dat de term niet voorkomt in het verkiezingsprogramma. De PVV gebruikt de term in verhouding tot de andere betrokken partijen

³ Verkiezingsprogramma Partij voor de Vrijheid: De Agenda van Hoop en Optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015. (Geraadpleegd op 28-10-2011 via http://www.pvv.nl/images/stories/Webversie_VerkiezingsProgrammaPVV.pdf)

⁴ idem

relatief frequent. Het veelvuldige gebruik van de term elite in haar politieke communicatie mag als indicatief worden beschouwd dat de PVV inderdaad een kloof tussen burger en politieke elite veronderstelt. Met betrekking tot dit kenmerk geldt daarom eveneens dat de PVV voldoet aan het ideaaltipe van een populistische beweging.

	PVV	VVD	CDA	PvdA	SP	D66	Groenlinks
Gebruik term 'elite'	11x	1x	0x	0x	1x	0x	0x

Tabel 3.2: Gebruik term 'elite' per partij in 2010 (bron: partijprogramma's respectievelijke partijen)

Het derde kenmerk van een populistische beweging is het beeld van een homogeen volk dat zich moet verweren tegen een groep buitenstaanders die door het anders-zijn een bedreiging vormt. In het verkiezingsprogramma van de PVV komen moslims duidelijk naar voren als een groep die wordt gezien als een bedreiging voor het volk. Om te meten of het verwijzen naar moslims als buitenstaanders is geteld hoe vaak de PVV aan de term moslim of islam refereert in het verkiezingsprogramma. De term moslim of een afgeleide daarvan is in totaal zeven keer geteld in het verkiezingsprogramma en de term islam of een afgeleide daarvan is tweeënveertig keer geteld. In totaal komt in het programma dus negenenveertig keer een term voor die refereert aan Islam. Voor de overige bekeken partijen geldt dat aan geen van beide termen wordt gerefereerd, behalve door de VVD. De VVD gebruikt in haar programma eenmaal de term moslim en eenmaal de term islam. Op basis van deze score mag geconcludeerd worden dat de PVV relatief zeer vaak de termen Islam en moslim gebruikt in haar politieke communicatie, praktisch altijd in een negatieve context. Op basis van deze waarneming is het redelijk te stellen dat de PVV ook voldoet aan het derde kenmerk van een populistische beweging.

	PVV	VVD	CDA	PvdA	SP	D66	Groenlinks
Gebruik term 'Islam'	42x	1x	0x	0x	0x	0x	0x
Gebruik term 'moslim'	7x	1x	0x	0x	0x	0x	0x
Totaal beide termen	49x	2x	0x	0x	0x	0x	0x

Tabel 3.3: Gebruik termen 'islam' en 'moslim' per partij in 2010 (bron: partijprogramma's respectievelijke partijen)

Het vierde en laatste kenmerk is gericht op het leiderschap van de populistische beweging. Het leiderschap is veelal sterk gecentraliseerd en bepalend voor het electorale succes van populistische bewegingen. Of de PVV ook voldoet aan dit kenmerk is het van belang te kijken naar de organisatie van de PVV. De PVV is geen reguliere politieke partij met leden maar wordt door haarzelf geclassificeerd als een politieke beweging. Het is namelijk in tegenstelling tot bij de andere belangrijke politieke partijen in Nederland niet mogelijk om lid te worden van de Partij voor de

Vrijheid. Het enige lid is Geert Wilders⁵. Het is dus evident dat sprake is van een sterk gecentraliseerde organisatiestructuur en van dominant leiderschap. Er zijn naast Wilders weliswaar nog een dertien Kamerleden die namens de PVV een zetel in de Tweede Kamer hebben, maar het feit dat zij geen lid zijn van de partij maakt het onwaarschijnlijk dat de partij democratisch wordt bestuurd. Het is dus logisch om aan te nemen dat Wilders degene is die de politieke koers van de PVV bepaalt.

De Partij voor de Vrijheid voldoet aan alle vier geformuleerde kenmerken waaraan een beweging moet voldoen om als populistisch te kunnen worden geclassificeerd. Op basis daarvan is het redelijk om te concluderen dat de PVV is te classificeren als een populistische beweging.

3.6.3 Beantwoording deelvraag zes

Afsluitend aan paragraaf 3.5.1. kan de zesde deelvraag van dit onderzoek worden beantwoord. Deze vraag luidt: 'wat is de relatie tussen populisme en democratie?' In paragraaf 3.5.1 is geconcludeerd dat het populisme binnen de representatieve democratie een ambigue positie inneemt. In het wetenschappelijk debat dat over de rol van populisme binnen democratische stelsels wordt gevoerd bestaat geen consensus over het antwoord op de vraag of populisme democratisch is of niet. Voor dit onderzoek heeft die patstelling geen consequenties. In paragraaf 3.5.1. is geconstateerd dat er spanning bestaat binnen het stelsel van de representatieve democratie tussen de soevereine en de constitutionele pijler. Deze twee pijlers vormen een balans waar binnen het democratisch stelsel voortdurend naar een evenwicht wordt gezocht. Populistische bewegingen willen herstel van de soevereine pijler van het democratisch stelsel. Binnen dit onderzoek geldt in lijn met bovenstaande redenering de assumptie dat een electoraal succesvolle populistische partij duidt op ontevredenheid bij (een deel van) het electoraat over het functioneren van de soevereine pijler van de democratie. Populistische bewegingen zetten zich immers af tegen de politieke elite die de macht teveel naar zich heeft toe getrokken en belooft het primaat van de politiek terug te brengen bij de burger. Dit is duidelijk een beroep op de soevereiniteit van het volk, die naar het inzicht van de populistten is verkwanselt.

⁵ Zie artikel 'Alleen Wilders lid PVV', *NRC Handelsblad*, 21-4-2007.

3.6.4 *Beantwoording deelvraag zeven*

Met de informatie uit paragraaf 3.5.2 is het mogelijk om een antwoord te formuleren op de zevende deelvraag van dit onderzoek. Deze deelvraag luidt: hebben PVV stemmers een protestmotief?

Uit het onderzoek van Schumacher komt naar voren dat een belangrijk deel van de PVV stemmers bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 in ieder geval in belangrijke mate gemotiveerd werden door protestoverwegingen bij het uitbrengen van hun stem. Ongeveer 12% van de stemmen kan worden door primair een ideologische en secundair een protestoverweging. Ongeveer 10,5% van de stemmen is te verklaren door een gedeeld ideologisch en protestmotief van de kiezer. Tenslotte is 8,5% van de stemmen te verklaren door primair een protestoverweging en een secundaire ideologische overweging. In totaal is 31% van de stemmen die op de PVV is uitgebracht bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 in substantiële mate te verklaren door een protestmotief van de kiezer (Schumacher, 2010: 13-15). De deelvraag kan dus bevestigend beantwoord worden; bijna een derde van de PVV stemmers werd bij de TK2010 in belangrijke mate gemotiveerd door protestoverwegingen.

4. Methode van onderzoek

In dit onderzoek wordt nagegaan of het succes van de PVV in Limburg kan worden verklaard door het niveau van sociaal kapitaal in die provincie. Het probleem tussen de theorie van Putnam over het sociaal kapitaal en de verkiezingszege van de Partij voor de Vrijheid in Limburg bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 is in het inleidend hoofdstuk van deze scriptie uitgebreid aan de orde geweest. Vervolgens is in hoofdstuk 2 de theorie van het sociaal kapitaal uiteengezet. In hoofdstuk 3 is vervolgens het moderne populisme als politiek fenomeen beschreven. Tevens is in dit hoofdstuk aandacht besteed aan de mogelijke motivatie van de kiezer om op een populistische partij te stemmen. Een aantal van de deelvragen die zijn opgesteld om tot beantwoording van de centrale vraag te komen is aan het einde van de hoofdstukken 2 en 3 reeds beantwoord. Aangaande deze eerste deelvragen geldt dat deze grotendeels een theoretisch karakter hebben. Om de centrale vraag van het onderzoek te kunnen beantwoorden moet de theorie ook worden getoetst aan de werkelijkheid. Hiertoe zullen de deelvragen die betrekking hebben op de empirie moeten worden beantwoord. In dit hoofdstuk zal de methode beschreven worden volgens welke het onderzoek is verricht. Daartoe zijn in paragraaf 4.1 de onderzoekshypothesen geformuleerd en worden de centrale begrippen uit de hypothesen geoperationaliseerd. Dat wil zeggen dat de begrippen niet alleen theoretische betekenis krijgen, maar tevens een empirisch waarneembare inhoud. In paragraaf 4.2 zal de onderzoeksmethode nader worden toegelicht. In paragraaf 4.3 volgt een korte toelichting op de gebruikte onderzoeksdata.

4.1 Hypothesen

In deze paragraaf worden de onderzoekshypothesen geformuleerd. Hypothesen zijn uitspraken die uit de theorie zijn afgeleid en die door middel van de falsificatiemethode de theorie toetsbaar maken. In het geval in de werkelijkheid waarnemingen worden gedaan die in tegenspraak zijn met de hypothesen worden deze verworpen. In dat geval is het aan de onderzoeker om te bepalen of de theorie dient te worden aangepast teneinde deze een betere verklaringskracht te geven.

De eerste hypothese kan uit de theorie van het sociaal kapitaal van Putnam worden afgeleid. Deze theorie stelt kortweg dat samenlevingen met een hoog niveau van sociaal kapitaal goed functionerende democratieën zijn. Deze theoretische bewering is in het hoofdstuk over sociaal kapitaal, met name in paragraaf 2.3 uitgebreid aan de orde geweest. In het hoofdstuk over populisme is vervolgens aandacht besteed aan de relatie tussen democratisch functioneren en

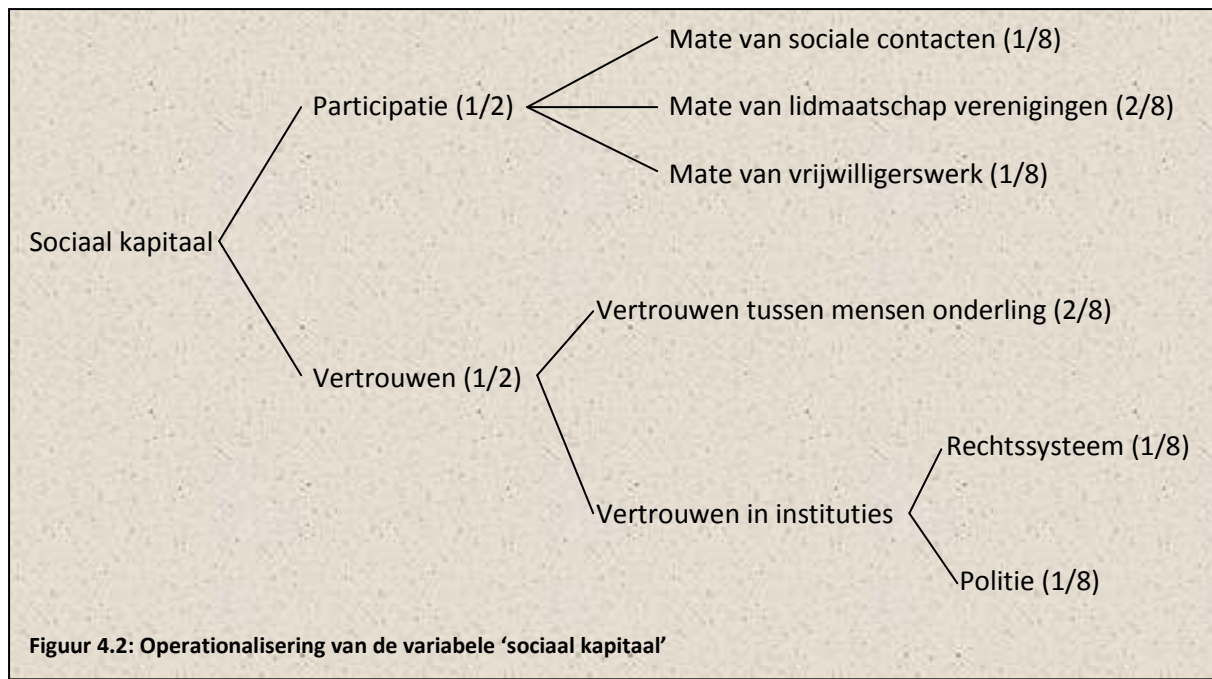
populistisch stemgedrag. In paragraaf 3.5.2 is geconcludeerd dat bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2010 een belangrijk deel van de PVV stemmers een protestmotief hadden bij het uitbrengen van hun stem. De redenering geldt dat hoge percentages stemmen uitgebracht op populistische partijen indicatief zijn voor ontevredenheid bij de kiezer over het functioneren van de democratie. De hypothese die uit deze theoretische redenering kan worden afgeleid luidt:

In samenlevingen met een laag sociaal kapitaal zal relatief meer op populistische partijen worden gestemd dan in samenlevingen met een hoog sociaal kapitaal

Om de hypothese toetsbaar te maken is het noodzakelijk dat de centrale begrippen uit de hypothese een meetbare inhoud hebben. Voor bovenstaande hypothese geldt dat voor de begrippen ‘populistische partij’ en ‘sociaal kapitaal’ een operationalisatie nodig is. Beide begrippen zijn in het theoretisch gedeelte van dit onderzoek reeds uitgebreid aan de orde geweest. Met betrekking tot de operationalisatie van het begrip ‘populistische partij’ wordt gebruik gemaakt van de kenmerken die voor populistische partijen en bewegingen zijn vastgesteld in paragraaf in paragraaf 3.4. Hierbij wordt benadrukt dat dit onderzoek zich richt op het hedendaagse populisme in West-Europa.

Het begrip ‘sociaal kapitaal’ is uitgebreid aan de orde geweest in paragraaf 2.6, waarbij met nadruk is gekeken naar de meetbaarheid van het begrip. In die paragraaf heeft een groot gedeelte van de operationalisering van dit begrip reeds plaatsgevonden. De operationalisering uit paragraaf 2.6 is hieronder schematisch weergegeven.

De redenering waarop de tweede hypothese is gebaseerd ligt in het verlengde van de redenering die ten grondslag ligt aan de eerste hypothese. De mate van sociaal kapitaal heeft in belangrijke mate invloed op het functioneren van de representatieve democratie. In paragraaf 2.3 is de democratiserende werking van sociaal kapitaal beschouwd. Uit deze beschouwing is onder meer gebleken dat participatie door de burger in sociale netwerken de betrokkenheid bij de samenleving bevordert. Het is logisch te veronderstellen dat sterke maatschappelijke betrokkenheid leidt tot hoge opkomsten bij verkiezingen. Hoog sociaal kapitaal zou dus een positief verband moeten vertonen met de opkomst van stemgerechtigden. Omgekeerd laat volgens de theoretische verwachting een laag sociaal kapitaal een verband zien met een lage opkomst van stemgerechtigden bij verkiezingen. De hypothese die uit deze redenering wordt afgeleid luidt:

De opkomst van stemgerechtigden bij verkiezingen zal in samenlevingen met een laag sociaal kapitaal lager zijn dan in samenlevingen met een hoog sociaal kapitaal

Voor het toetsen van deze hypothese is het niet noodzakelijk om begrippen te operationaliseren. Het enige nieuwe begrip is 'opkomst van stemgerechtigden' en dat begrip is reeds meetbaar.

4.2 Onderzoeksmethode

In deze paragraaf wordt uiteengezet volgens welke methode het onderzoek zal worden uitgevoerd. Het opvallende verkiezingssucces van de Partij voor de Vrijheid in Limburg bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 is de casus van dit onderzoek. De ogenschijnlijke tegenstelling die dit fenomeen vormt met de theorie van het sociaal kapitaal van Robert Putnam is reeds uitgebreid beschreven. Om tot een oordeel te kunnen komen over het gestelde probleem is gekozen voor een comparatief onderzoek waarbij de provincie Limburg is vergeleken met de andere elf Nederlandse provincies. Zowel wat betreft het niveau van sociaal kapitaal in de provincie Limburg als voor de verkiezingsuitslagen worden de scores die de provincie Limburg behaald op de verschillende indicatoren vergeleken met de scores van de overige provincies. Met betrekking tot sociaal kapitaal geldt dat het moeilijk is te bepalen wanneer sprake is van een hoog niveau en wanneer sprake is van een laag niveau. De comparatieve studie leent zich het best om tot een conclusie te komen over het sociaal kapitaal in Limburg. Door de vergelijking te maken met de overige provincies kan worden vastgesteld hoe Limburgs' niveau van sociaal kapitaal zich verhoudt tot dat van de andere provincies. Hiertoe zijn de gemiddelde scores berekend van respondenten op bepaalde vragen. Deze gemiddelden zijn vervolgens onderling vergeleken. Op die wijze is het mogelijk om vast te stellen of het sociaal kapitaal in vergelijking met de andere provincies hoog of laag is.

Om op basis van de afzonderlijke indicatoren voor sociaal kapitaal tot een conclusie te kunnen komen over de relatieve hoogte van het sociaal kapitaal in Limburg is het noodzakelijk vooraf te bepalen op welke wijze de gegevens hierover dienen te worden geïnterpreteerd. Naast de vaststelling dat de gegevens vooral als een vergelijkende waarde dienen te worden gelezen in relatie tot de overige Nederlandse provincies is het ook van belang de onderlinge verhouding tussen de vijf verschillende waarden vooraf vast te stellen. Hierbij is het logisch om de bepaling van de verhouding af te leiden uit de theorie van Putnam, aangezien dit onderzoek in grote mate van zijn begrip van sociaal kapitaal gebruik maakt. Tevens is voor het vaststellen van de indicatoren van zijn werk gebruik gemaakt. Tussen de afzonderlijke indicatoren is natuurlijk sprake van samenhang. In het theoretisch hoofdstuk is bijvoorbeeld beschreven hoe participatie in sociale netwerken een bevorderende werking uitoefent op het onderling vertrouwen tussen individuen. Participatie is dus van zeer groot belang binnen het sociaal kapitaal. Deze variabele dient vooral gezien te worden als input; participatie heeft volgens Putnams' theorie een verhogende werking op sociaal kapitaal. Vertrouwen daarentegen is eveneens zeer van belang als indicator van sociaal kapitaal, maar meer als outputvariabele. Vertrouwen wordt immers gegenereerd binnen sociale netwerken. Gezien het grote belang van zowel participatie als vertrouwen is ervoor gekozen aan beide dimensies eenzelfde gewicht toe te kennen bij het meten van participatie. De dimensie participatie zal dus voor de helft

meetellen bij het vaststellen van de mate van sociaal kapitaal en vertrouwen zal eveneens voor de helft meetellen. Voor de individuele indicatoren geldt een wat meer gecompliceerde verdeling. Gezien het belang dat binnen de theorie van Putnam wordt gehecht aan sociale netwerken die kwaliteiten van burgerschap bevorderen en waarin individuen door kunnen groeien naar publieke functies wordt een zwaarder gewicht toegekend aan formele dan aan informele netwerken. Binnen de dimensie participatie telt de indicator 'lidmaatschap van verenigingen' dan ook voor 2/4, terwijl vrijwilligerswerk en sociale contacten elk voor 1/4 deel meetellen.

Binnen de dimensie vertrouwen is gekozen voor een verdeling tussen de indicatoren 'vertrouwen tussen mensen onderling' en 'vertrouwen in instituties' die een gelijk gewicht toekent aan beide. De overweging hierbij is dat binnen een samenleving met een hoog sociaal kapitaal geldt dat zowel goed contact tussen individuen onderling als tussen het individu en de overheid noodzakelijk is. Hiervoor moet het vertrouwen tussen alle partijen hoog zijn. 'Vertrouwen tussen mensen onderling' telt binnen deze dimensie dan ook voor 2/4 deel mee. 'Vertrouwen in het rechtssysteem' en 'vertrouwen in de politie' tellen elk voor 1/4 deel mee, zodat het totaal voor 'vertrouwen in instituties' ook op 2/4 deel komt.

4.3 Onderzoeksdata

De gegevens voor de indicatoren zijn betrokken uit verschillende databases die bestaan uit antwoorden op specifieke vragen gesteld aan duizenden respondenten. De vragen die hiervoor gebruikt zijn opgenomen in bijlage I van dit onderzoek, inclusief vraagstelling, antwoordmogelijkheden en schaal. Het betreft gegevens uit de European Social Survey editie 4 en 5 (2008-2010) en de European Values Study 2008 (editie 4). Het European Social Survey is een tweejaarlijkse survey die in meer dan dertig Europese landen wordt gehouden met als doel het in kaart brengen en verklaren van de relatie tussen enerzijds de veranderende instituties in Europa en anderzijds de houdingen, gedragingen en meningen van haar inwoners. De European Values Study is een soortgelijk survey programma maar richt zich primair op menselijke waarden. Het is met name nuttig om te achterhalen hoe Europeanen denken over leven, familie, werk, samenleving et cetera. Voor de verkiezingsuitslagen is gebruik gemaakt van de databank verkiezingsuitslagen van de Kiesraad. Omdat de verkiezingsuitslag voor Tweede Kamer van 2010 het onderwerp van onderzoek is zijn de gegevens over sociaal kapitaal zoveel mogelijk betrokken uit databases die omstreeks deze periode zijn opgesteld. Voor alle indicatoren geldt dat de gegevens verzameld en gepubliceerd zijn in de periode 2008-2010. Voor het gebruik van deze gegevens in dit onderzoek geldt dat rekening is gehouden met het aantal respondenten in de steekproef. Met betrekking tot de Limburgse

respondenten geldt dat in geen van de indicatoren sprake is van een $N < 90$. Voor de overige provincies geldt een ondergrens van $N < 30$. In de meeste gevallen zijn de aantallen respondenten per provincie echter hoger dan deze ondergrens (zie bijlage II en III). De gegevens van de verkiezingsuitslag zijn logischerwijze niet gebaseerd op een steekproef, maar gezien de aard van de gegevens en het primaire gebruik mag worden aangenomen dat deze absoluut zijn en een zeer correcte weergave vormen van het stemgedrag van de Nederlandse kiezer bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010.

5. Sociaal kapitaal in Limburg

In dit hoofdstuk wordt de theorie van het sociaal kapitaal aan de empirie getoetst. In de eerste twee paragrafen zal een antwoord worden gegeven op een belangrijke deelvraag uit het onderzoek. Deze vraag luidt: is er sprake van een hoog sociaal kapitaal in Limburg? Voorafgaand aan dit onderzoek is aangenomen dat in Limburg sprake is van een hoog sociaal kapitaal. Deze empirische aanname vormt in combinatie met de grote verkiezingszege van de PVV bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 een probleem met de theorie van Putnam over sociaal kapitaal. Deze theorie stelt dat samenlevingen met een hoog sociaal kapitaal goed functioneren als democratie. Naast de empirische aanname met betrekking tot sociaal kapitaal in Limburg is in paragraaf 3.5 betoogd dat een substantieel deel van de kiezers die op een populistische partij stemmen dit (deels) doen uit protestoverwegingen. De verkiezingsoverwinning van een populistische partij als de PVV wordt binnen dit onderzoek dan ook gezien als indicatie dat (een belangrijk deel van) de kiezers ontevreden zijn over de democratie. Om het geconstateerde probleem tussen theorie en empirie tot een oplossing te kunnen brengen is het nodig deze met elkaar te confronteren. In de eerste paragraaf wordt onderzocht of de empirische aanname met betrekking tot het sociaal kapitaal in Limburg klopt.

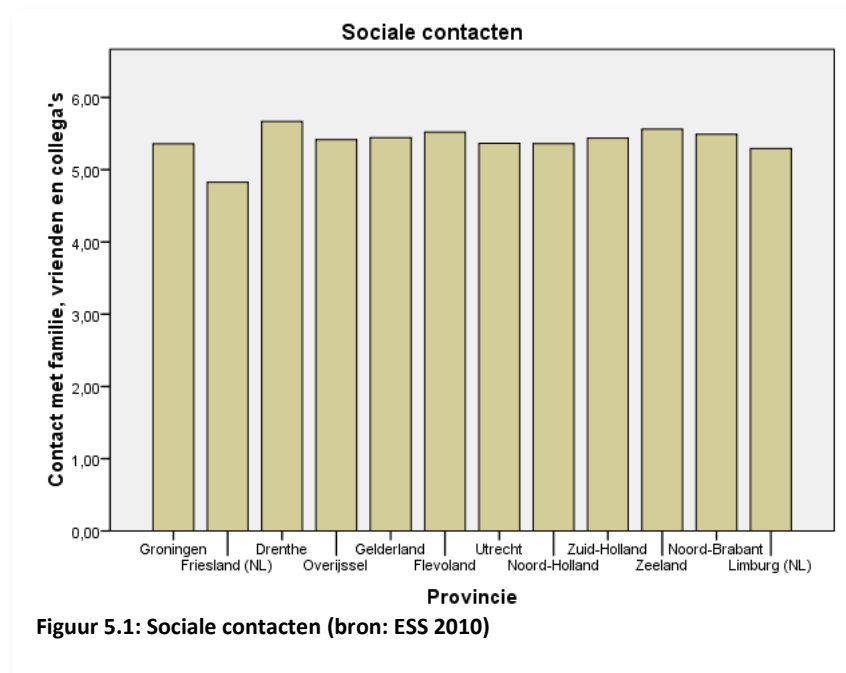
5.1 Is er sprake van een hoog sociaal kapitaal in Limburg?

Om tot een beantwoording te kunnen komen van de vraag of in Limburg überhaupt sprake is van een hoog sociaal kapitaal is het noodzakelijk dit begrip een empirisch waarneembare inhoud te geven. In paragraaf 2.6 zijn voor het begrip sociaal kapitaal een aantal indicatoren ontwikkeld. Vervolgens is met behulp van deze operationalisering een antwoord geformuleerd op deelvraag 3. Deze vraag luidt: is sociaal kapitaal meetbaar? Hierop is in paragraaf 2.7 bevestigend geantwoord. In deze paragraaf zal aan de hand van de ontwikkelde indicatoren voor sociaal kapitaal een beeld worden gegeven van het sociaal kapitaal in Limburg. Omdat het moeilijk is objectief vast te stellen wanneer sprake is van een hoog sociaal kapitaal en wanneer niet worden de scores die de indicatoren laten zien in Limburg vergeleken met de overige provincies in Nederland. Op basis van deze comparatieve analyse kan worden vastgesteld of Limburg hoog scoort met betrekking tot sociaal kapitaal. De vergelijking met de rest van Nederland is relevant omdat het centrale vraagstuk van dit onderzoek, namelijk de verkiezingsoverwinning van de PVV in Limburg, als fenomeen met name opvalt in vergelijking met de verkiezingsuitslagen in de rest van Nederland. Het is logisch om in dit geval het sociaal kapitaal in Limburg te beoordelen in vergelijking met de andere Nederlandse provincies.

In paragraaf 2.6 is vastgesteld dat sociaal kapitaal bestaat uit twee belangrijke dimensies. Deze elementen zijn participatie en vertrouwen. Voor zowel participatie als voor vertrouwen zijn in dezelfde paragraaf in totaal vijf indicatoren ontwikkeld. Ten eerste zullen de indicatoren met betrekking tot de participatie in de samenleving worden bekeken. Met betrekking tot participatie zijn de indicatoren de mate waarin mensen sociale contacten onderhouden, de mate waarin ze lid zijn van verenigingen en de mate waarin ze vrijwilligerswerk doen. Deze indicatoren worden in de volgende drie paragrafen bekeken. In de daaropvolgende twee paragrafen worden de twee indicatoren bekeken die zijn ontwikkeld voor vertrouwen. Dit zijn vertrouwen in de medemens en vertrouwen in instituties.

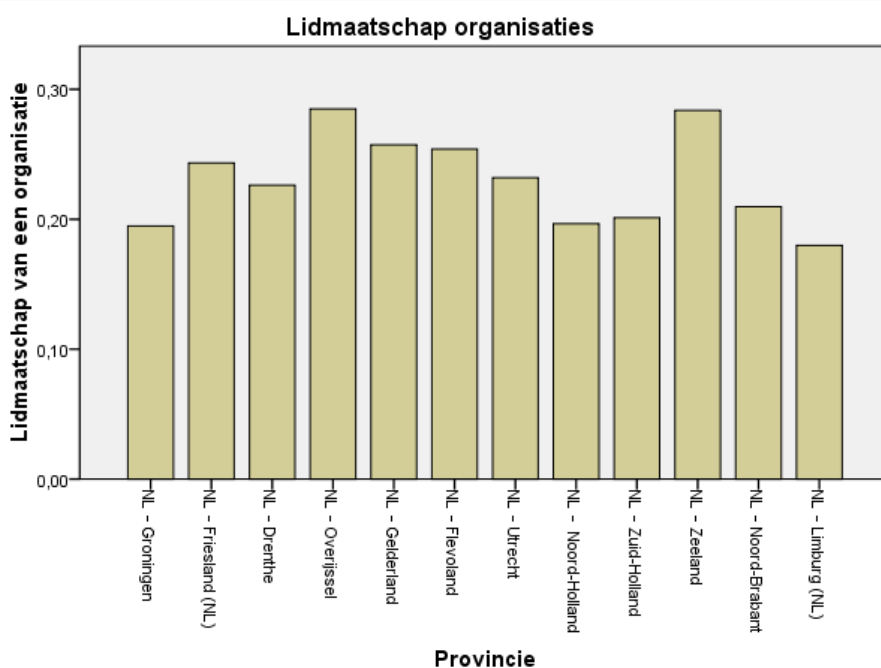
5.1.1 Sociale contacten

In figuur 4 is te zien hoe het niveau van sociale contacten in Limburg zich verhoudt tot de niveaus in de overige Nederlandse provincies. De respondenten hebben geantwoord op de vraag hoe vaak zij sociale ontmoetingen hebben met familie, vrienden en collega's. De antwoordschaal loopt van nul tot zeven, waarbij de laagste score inhoudt dat mensen nooit afspreken en de hoogste score dat ze iedere dag afspreken. Limburg heeft op Friesland na de laagste score met 5,29 op een gemiddelde Nederlandse score van 5,39. Op de indicator sociale contacten scoort Limburg dus zeker niet hoog in vergelijking met de rest van Nederland. Limburg zit zelfs onder de gemiddelde score, weliswaar zijn de verschillen niet groot, maar er is toch sprake van een lager dan nationaal niveau van sociale omgang met familie, vrienden en collega's.

5.1.2 Lidmaatschap van verenigingen

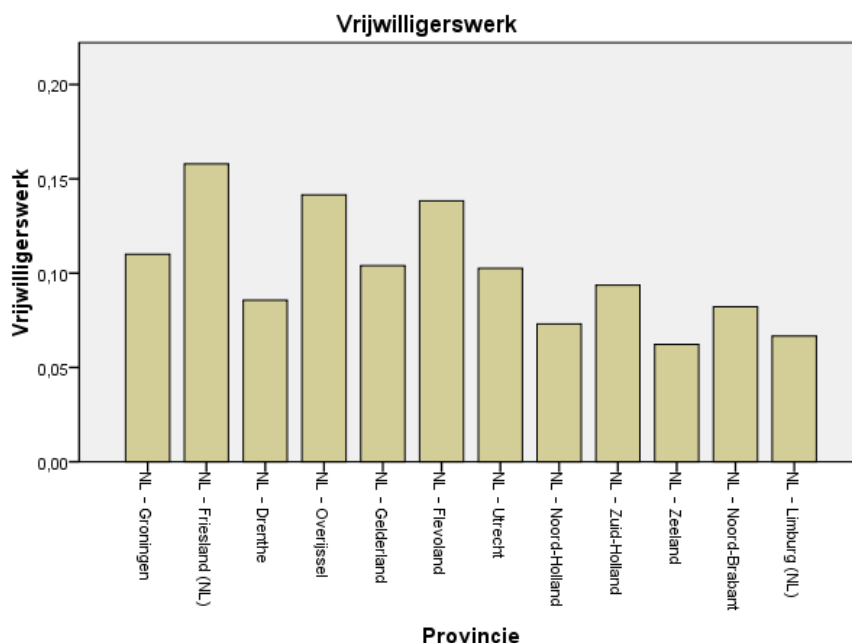
In onderstaande figuur is te zien in welke mate Limburgers betrokken zijn bij georganiseerde activiteiten. Deze indicator is samengesteld uit meerdere vragen over lidmaatschap van verschillende soorten verenigingen of organisaties. Respondenten hebben antwoord gegeven op de vraag of ze lid zijn van bepaalde organisaties dan wel deelnemen aan bepaalde activiteiten. De antwoordmogelijkheden variëren van welzijnsorganisatie tot sportvereniging (zie ook bijlage I). Middels deze indicator kan worden vastgesteld of sprake is van een hoge of lage participatie in activiteiten of vereniging en heeft een schaal van 0 tot 1. De scores voor de verschillende antwoordmogelijkheden zijn opgeteld en vervolgens is een gemiddelde score berekend per respondent. In de figuur is te zien wat de gemiddelde score is per provincie. Een score van 1.00 betekent dat een respondent lid is van een vereniging of organisatie in alle acht categorieën. Een score van 0.00 betekent dat een respondent lid is van geen enkele organisatie of vereniging. Voor Limburg geldt een gemiddelde score van 0.18 tegenover een landelijk gemiddelde van 0.22. De Limburgse score is bovendien het laagste gemiddelde van alle Nederlandse provincies. Alleen de provincies Groningen (0.195) en Noord-Holland (0.197) scoren eveneens beneden de 0.20. Limburg scoort op lidmaatschap van organisaties dus relatief erg laag.

Figuur 5.2: Lidmaatschap organisaties (bron: EVS 2008)

5.1.3 Vrijwilligerswerk

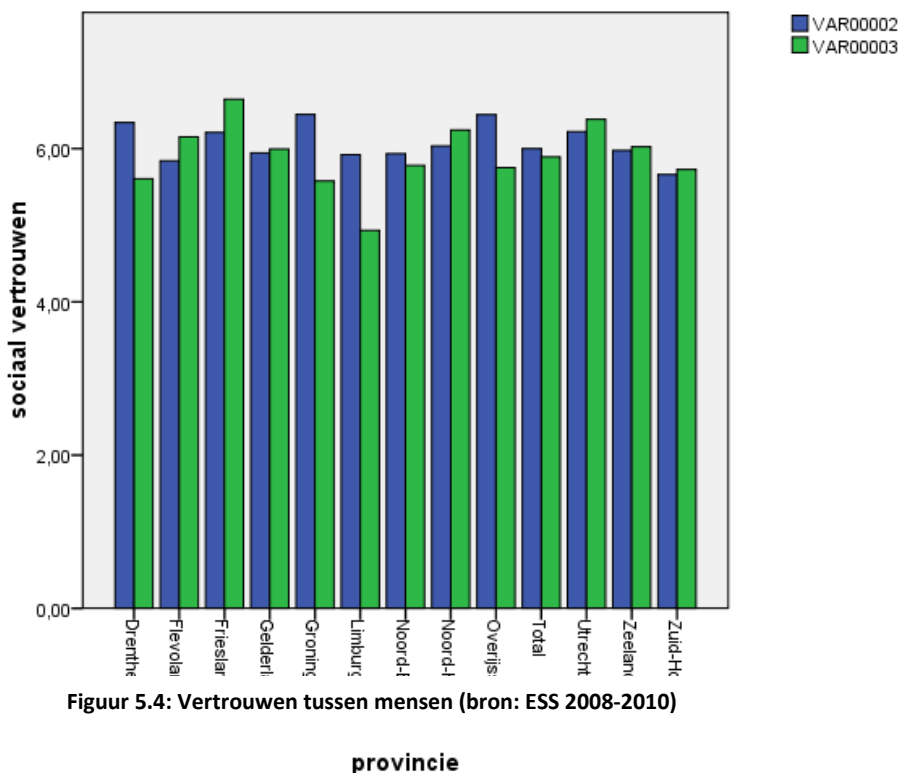
Met betrekking tot de mate waarin mensen betrokken zijn bij het doen van vrijwilligerswerk staan de scores per provincie in de onderstaande figuur. Deze indicator is samengesteld uit de antwoorden die respondenten hebben ingevuld op een vraag uit het survey van de European Value Study 2008. De respondent heeft bij de beantwoording van de vraag kunnen aangeven of hij/zij lid is van een bepaalde vereniging of niet. De scores van de zeven verschillende antwoordmogelijkheden zijn opgeteld en vervolgens is een gemiddelde score berekend per respondent over alle zeven categorieën (zie ook bijlage I). De nieuwe indicator meet in welke mate respondenten betrokken zijn bij vrijwilligerswerk binnen verschillende organisaties en verenigingen (van welzijnsorganisatie tot sportvereniging). De schaal van de samengestelde indicator loopt van 0 (geen vrijwilligerswerk) tot 1 (vrijwilligerswerk bij verenigingen in alle zeven categorieën). In de figuur is te zien dat Limburg in de onderste regionen valt waar het betrokkenheid in vrijwilligerswerk betreft. De gemiddelde Limburgse score is 0,067 ten opzichte van een Nederlands gemiddelde van 0,096. De mate waarin Limburgers betrokken zijn in vrijwilligerswerk ligt dus bijna een derde lager dan het landelijke gemiddelde. Alleen Zeeland heeft een lagere score dan Limburg met 0,062. Bovendien is te zien in de figuur dat de verschillen tussen de verschillende provincies zeer groot zijn. Limburg scoort met 0,062 zelfs meer dan de helft lager dan de provincies Flevoland (0,138) en Friesland (0,158). Met betrekking tot participatie in vrijwilligerswerk scoort de provincie Limburg dus eveneens erg laag.

Figuur 5.3: Vrijwilligerswerk (bron: EVS 2008)

5.1.4 Vertrouwen tussen mensen onderling

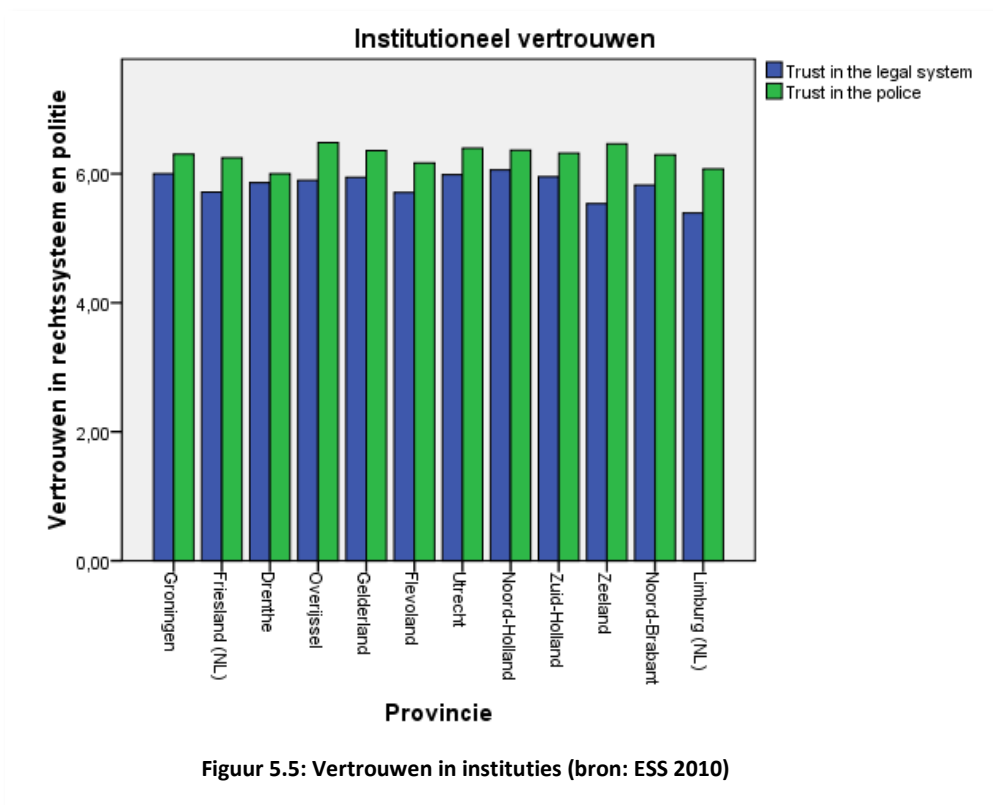
In figuur 6 is te zien hoe de provincies scoren op onderling vertrouwen tussen mensen. De respondenten hebben antwoord gegeven op de vraag of de meeste mensen te vertrouwen zijn. De antwoordschaal loopt van nul tot en met tien. Nul staat voor 'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn' en tien staat voor 'de meeste mensen zijn te vertrouwen'. De vraag is afkomstig uit het European Social Survey van 2008 en 2010. Aangezien deze vraag beschikbaar is in beide surveys kunnen om een beeld te krijgen van een langere periode de resultaten uit zowel de survey uit 2008 als de survey uit 2010 worden gebruikt. De resultaten staan in figuur 5.4 weergegeven. De blauwe balk representeert de score per provincie in 2010, de groene balk de score in 2008. Wat opvalt is dat er een verschil bestaat tussen beide scores bij sommige provincies. Dat is ook het geval voor Limburg. De verklaring daarvoor is dan in de survey van 2008 meer respondenten uit Midden- en Zuid-Limburg zitten die gemiddeld lager scoren dan mensen uit Noord-Limburg. Om te dienen als vergelijkingsbasis is daarom het gemiddelde tussen beide scores berekent. Hieruit blijkt dat Limburg duidelijk lager scoort dan de overige provincies. Limburg scoort op vertrouwen tussen mensen onderling een gemiddeld van 5,38 tegenover een landelijk gemiddelde van 5,95. Wat opvalt is dat Limburg een eenzame positie inneemt in de onderste regionen. Alleen Zuid-Holland (5,69) en Noord-Brabant (5,86) scoren eveneens lager dan het landelijk gemiddelde. Limburg scoort op deze indicator dus duidelijk laag.

Figuur 5.4: Vertrouwen tussen mensen (bron: ESS 2008-2010)

5.1.5 Vertrouwen in maatschappelijke instituties

In figuur 7 is te zien hoe de Nederlandse provincies scoren op de tweede indicator met betrekking tot vertrouwen. Deze indicator is opgebouwd uit een tweetal beantwoorde vragen. De eerste heeft betrekking op het vertrouwen dat mensen hebben in het rechtssysteem (legal system) en de tweede indicator heeft betrekking op het vertrouwen in de politie (police). De antwoordschaal loopt bij beide vragen van nul (geen vertrouwen) tot en met tien (compleet vertrouwen). Ook deze twee vragen zijn afkomstig uit het European Social Survey 2010. In dit geval is het ESS van 2008 niet meegenomen omdat de editie van 2010 voldoende respondenten had op deze vragen. Limburg scoort op vertrouwen in rechtssysteem een gemiddelde van 5,39 tegenover een nationaal gemiddelde van 5,88. Bovendien is dit de laagste score van alle provincies. Met betrekking tot vertrouwen in de politie scoort Limburg een gemiddelde van 6,07 tegenover een landelijk gemiddelde van 6,32. Hier scoort alleen Drenthe (6,00) lager dan Limburg. Met betrekking tot de indicator vertrouwen in instituties geldt dus voor Limburg een lage score in vergelijking met de rest van Nederland.

5.2 Beantwoording deelvraag acht

Na het analyseren van de vijf ontwikkelde indicatoren voor sociaal kapitaal kan nu de achtste deelvraag beantwoord worden. Om tot een afgewogen antwoord te komen zullen eerst de

uitkomsten van de verschillende indicatoren kort worden aangehaald. Op de variabele sociale contacten scoort Limburg lager dan het landelijk gemiddelde. Er was echter geen sprake van een zeer groot verschil. Met betrekking tot de indicator lidmaatschap van verenigingen scoort Limburg eveneens lager dan gemiddeld. Het is zelfs de provincie met de laagste gemiddelde deelname aan verenigingen. De derde indicator meet de mate van vrijwilligerswerk dat mensen doen. Hierop scoort Limburg wederom laag. Weliswaar scoort Zeeland nog lager op deze indicator dan Limburg, maar de score van Limburg ligt duidelijk beneden het landelijk gemiddelde. Voor de indicator vertrouwen tussen mensen onderling geldt dat Limburg ook een lage score laat zien. Het is zelfs de laagst scorende provincie op deze indicator. Eenzelfde beeld laat de indicator vertrouwen in maatschappelijke instituties zien. Met betrekking tot vertrouwen in het rechtssysteem scoort Limburg het laagst van alle provincies en dus beneden het nationaal gemiddelde. Op vertrouwen in de politie scoort Limburg op één na het slechtst en ook beneden het landelijke gemiddelde. Limburg scoort in totaal dus op alle vijf indicatoren laag. Wat opvalt is dat Limburg met name op de beide vertrouwensindicatoren het laagst scoort van alle provincies.

Om het niveau van sociaal kapitaal in de verschillende provincies overzichtelijk te maken is een index samengesteld op basis van de scores op de vijf indicatoren uit paragraaf 5.1. Dit is gebeurd door de scores te herrekenen naar een schaal die loopt van 0 tot 100. Vervolgens zijn de scores vermenigvuldigd met de relatieve wegingen bepaald op theoretische gronden zoals uiteengezet in paragraaf 4.2. Op basis van de scores uit deze berekening zijn de afzonderlijke provincies gerangschikt naar de mate van sociaal kapitaal. De index dient vooral te worden gelezen als een comparatieve indicator. Gezien de samenstelling op basis van vijf verschillende indicatoren waaraan op theoretische gronden een bepaald gewicht is toegekend mag aangenomen worden dat de index een afgewogen beeld geeft van de sociale organisatiegraad in een samenleving. De index is echter geen absolute score, maar vormt slechts een afspiegeling van het sociaal kapitaal in de Nederlandse provincies. Kleine onderlinge verschillen tussen provincies zijn dan ook niet zo veelzeggend.

	Index Sociaal Kapitaal
1. Overijssel	49,35
2. Utrecht	47,95
3. Flevoland	47,88
4. Zeeland	47,83
5. Gelderland	47,78
6. Friesland	47,75
7. Drenthe	46,66
8. Noord-Holland	46,29
9. Groningen	46,24
10. Noord-Brabant	45,86
11. Zuid-Holland	45,48
12. Limburg	42,56
Nederland	46,51

Tabel 5.6: Index sociaal kapitaal (bron: EVS 2008, ESS 2008-2010)

Wanneer de verschillen groter zijn en meerdere punten bedragen mogen ze wel als indicatief voor een substantieel verschil in sociaal kapitaal worden gezien. Het antwoord op de deelvraag 'is er sprake van een hoog sociaal kapitaal in Limburg?' kan ontkennend worden beantwoord. Gezien de

lage scores op alle vijf indicatoren met betrekking tot sociaal kapitaal is het redelijk om te stellen dat in Limburg geen sprake van een hoog sociaal kapitaal. Er kan zelfs gesteld worden dat het sociaal kapitaal in Limburg laag is in vergelijking met de rest van Nederland (zoals te zien in nevenstaande figuur). Deze conclusie is niet in overeenstemming met de empirische aanname voorafgaand aan dit onderzoek dat Limburg een hoog sociaal kapitaal kent.

5.3 Sociaal kapitaal en de Tweede Kamerverkiezingen van 2010

In de voorgaande paragraaf is vastgesteld dat het niveau van sociaal kapitaal in Limburg laag is in vergelijking met de rest van Nederland. De indexscore van Limburg die is vastgesteld op basis van de vijf ontwikkelde indicatoren voor sociaal kapitaal is met 42,56 zelfs veruit de laagste score van alle Nederlandse provincies en is tevens zeer ruim beneden het Nederlands gemiddelde van 46,51. In deze paragraaf worden de resultaten die ten aanzien van sociaal kapitaal tot dusver uit het onderzoek zijn gekomen afgezet tegen de verkiezingsuitslagen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 2010. Aan de hand van deze vergelijking kunnen ook de hypothesen zoals geformuleerd in paragraaf 4.1 van dit onderzoek worden getoetst.

5.3.1 Toetsen eerste hypothese

De eerste hypothese van dit onderzoek heeft betrekking op de relatie tussen het sociaal kapitaal in een samenleving en het stemgedrag ten aanzien van populistische partijen. De hypothese luidt als volgt: in samenlevingen met een laag sociaal kapitaal zal relatief meer op een populistische partij worden gestemd dan in samenlevingen met een hoog sociaal kapitaal. In dit onderzoek zijn de provincies de eenheid van analyse. Voor de toetsing van deze hypothese zijn naast de gegevens over het sociaal kapitaal tevens de percentages PVV stemmers per provincie nodig. In de onderstaande figuur zijn beide gegevens weergegeven. Het percentage PVV stemmen dat is uitgebracht is berekend ten opzichte van

	Score Sociaal Kapitaal	PVV stemmen TK2010 %
1. Overijssel	49,35	12,56%
2. Utrecht	47,95	12,52%
3. Flevoland	47,88	16,23%
4. Zeeland	47,83	14,98%
5. Gelderland	47,78	13,53%
6. Friesland	47,75	11,37%
7. Drenthe	46,66	13,04%
8. Noord-Holland	46,29	13,55%
9. Groningen	46,24	11,36%
10. Noord-Brabant	45,86	17,41%
11. Zuid-Holland	45,48	16,87%
12. Limburg	42,56	26,79%
Nederland	46,51	15,45%

Tabel 5.7: % PVV stemmen per provincie (bron: verkiezingsuitslagen.nl)

het totaal aantal uitgebrachte stemmen per provincie. In de inleiding van deze thesis is het opvallend hoge aantal PVV stemmen in Limburg natuurlijk uitvoerig aan bod geweest, aangezien het de aanleiding heeft gevormd voor dit onderzoek.

In de bovenstaande figuur wordt het Limburgse succes van de PVV zo mogelijk nog duidelijker, omdat het is afgezet tegen de overige provincies en het Nederlandse gemiddelde. De PVV haalde in 2010 maar liefst 26,79% van alle uitgebrachte stemmen in Limburg binnen tegenover een landelijk gemiddelde van 15,45%. Alleen de provincies Noord-Brabant, Zuid-Holland en Flevoland scoren op het percentage PVV stemmers eveneens boven het landelijk gemiddelde. De overige acht provincies scoren veel lager. Deze constatering is natuurlijk opvallend, maar in vergelijking met het niveau van sociaal kapitaal kan worden vastgesteld dat de drie provincies die het laagst scoren op sociaal kapitaal tevens het hoogst scoren op percentage PVV stemmers. Zowel Noord-Brabant als Zuid-Holland en Limburg scoren ruim beneden het landelijk gemiddelde op sociaal kapitaal en ruim boven het landelijk gemiddelde op het percentage PVV stemmers. Omgekeerd geldt hetzelfde: de provincies die het hoogst scoren op sociaal kapitaal scoren beneden het landelijk gemiddelde percentage PVV stemmers. Dit geldt voor Overijssel, Utrecht, Zeeland, Gelderland, Friesland en Drenthe. De uitzondering is Flevoland. Deze provincie heeft een relatief hoog sociaal kapitaal, maar heeft tevens een hoger dan landelijk gemiddeld aantal PVV stemmers. De reden hiervoor is mogelijk het lage aantal respondenten in deze provincie. Op alle indicatoren voor sociaal kapitaal is voor Flevoland het laagste aantal respondenten beschikbaar binnen de gebruikte datasets (zie ook bijlage II van dit onderzoek). Dit heeft mogelijk invloed op de betrouwbaarheid en representativiteit van de data voor deze provincie. Voor Noord-Holland en Groningen tenslotte geldt dat ze lager dan gemiddeld scoren op sociaal kapitaal, maar ook een lager dan gemiddeld percentage PVV stemmers hebben. Gezien het minimale verschil in sociaal kapitaal ten opzichte van het landelijk gemiddelde is dit echter niet van groot belang.

Op basis van de gegevens uit bovenstaande tabel is het redelijk om te concluderen dat de eerste hypothese van dit onderzoek niet mag worden verworpen. De data weerspreken de hypothese niet en er mag zelfs worden gesteld dat de data corroborerend bewijs leveren voor de hypothese. Met betrekking tot de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 kan gesteld worden dat in de provincies met een hoog sociaal kapitaal inderdaad minder op een populistische partij (de PVV) is gestemd en in de provincies met een laag sociaal kapitaal juist meer.

5.3.2 Toetsen tweede hypothese

De tweede hypothese van dit onderzoek heeft betrekking op de relatie tussen de hoogte van het sociaal kapitaal in een samenleving en de opkomst bij verkiezingen. De hypothese luidt als volgt: de opkomst van stemgerechtigden bij verkiezingen zal in samenlevingen met een laag sociaal kapitaal lager zijn dan in samenlevingen met een hoog sociaal kapitaal. Om deze hypothese te kunnen toetsen zijn naast gegevens over sociaal kapitaal ook de opkomstpercentages van de verkiezingen uit 2010 per provincie nodig⁶. Deze gegevens zijn weergegeven in bovenstaande figuur.

	Score Sociaal Kapitaal	Opkomst TK2010 %
1. Overijssel	49,35	76,62%
2. Utrecht	47,95	79,32%
3. Flevoland	47,88	73,66%
4. Zeeland	47,83	76,78%
5. Gelderland	47,78	77,24%
6. Friesland	47,75	77,13%
7. Drenthe	46,66	76,41%
8. Noord-Holland	46,29	75,53%
9. Groningen	46,24	75,20%
10. Noord-Brabant	45,86	73,69%
11. Zuid-Holland	45,48	74,10%
12. Limburg	42,56	72,92%
Nederland	46,51	75,40%

Tabel 5.8: Opkomstpercentage TK2010 (bron: verkiezingsuitslagen.nl)

In de figuur is naast de eerder weergegeven scores met betrekking tot het sociaal kapitaal in de verschillende provincies tevens het gemiddelde opkomstpercentage per provincie te zien. Het opkomstpercentage is berekend door het aantal uitgebrachte stemmen per provincie te delen door het totaal aantal kiesgerechtigden in de respectievelijke provincies. Wat gelijk opvalt is dat Limburg het laagste opkomstpercentage heeft van alle provincies, namelijk 72,92% tegenover een landelijk gemiddelde van 75,4%. Ook de provincies Noord-Brabant en Zuid-Holland geven een lager opkomstpercentage te zien met respectievelijk 73,69% en 74,10%. Zoals al eerder aan bod is gekomen scoren deze drie provincies ook het laagst op sociaal kapitaal. Het omgekeerde blijkt ook waar: de provincies met de hoogste scores op sociaal kapitaal hebben ook opkomstpercentages die boven het landelijk gemiddelde liggen. Dit geldt voor Overijssel, Utrecht, Zeeland, Gelderland, Friesland en Drenthe. Net zoals met betrekking tot het percentage PVV stemmers is de provincie Flevoland hier de uitzondering. De provincie heeft een relatief hoog niveau van sociaal kapitaal, maar heeft tevens een lager dan gemiddeld opkomstpercentage. Ook in dit geval geldt de kanttekening dat de gegevens over Flevoland het minst betrouwbaar zijn aangezien deze provincie het laagste aantal respondenten kende in de datasets (zie bijlage II van dit onderzoek). Met betrekking tot Noord-Holland en Groningen gelden scores op sociaal kapitaal beneden het landelijk gemiddelde en respectievelijke scores op opkomstpercentages die net boven en net onder het landelijk gemiddelde

⁶ De opkomstcijfers van de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 zijn afkomstig van de website www.verkiezingsuitslagen.nl. Deze website wordt onderhouden door de Kiesraad.

liggen. Hier geldt wederom dat de verschillen dermate klein zijn dat ze geen grote importantie hebben.

Op basis van deze gegevens kan de tweede hypothese niet worden verworpen. De data zijn ook deze keer niet met de hypothese in tegenspraak. Er mag zelfs gesteld worden dat de data als ondersteunend bewijs mogen worden gezien voor de hypothese. Met betrekking tot de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 kan gesteld worden dat in de provincies met een hoog sociaal kapitaal een hoger dan landelijk gemiddeld opkomstpercentage is geregistreerd, terwijl voor de provincies met een laag sociaal kapitaal geldt dat ze juist een lager dan landelijk gemiddeld opkomstpercentage hebben.

5.3 Beantwoording deelvraag negen

In paragraaf 1.3 zijn de negen deelvragen van dit onderzoek geformuleerd. De eerste acht van deze vragen zijn gedurende dit onderzoek beantwoord. De laatste deelvraag wordt in deze paragraaf beantwoord. Deelvraag negen luidt: Valt de mate van sociaal kapitaal in Limburg historisch te verklaren? De vraag heeft een duidelijk interpreterend karakter is dan ook bedoeld om de weg te effenen voor de beantwoording van de centrale vraag van dit onderzoek. Voorafgaand aan het onderzoek gold de empirische aanname dat de Limburgse samenleving gekenmerkt werd door een levendig verenigingsleven en een hoge sociale verbondenheid. Dit is indicatief voor een hoog sociaal kapitaal. Gaandeweg het onderzoek is gebleken dat deze empirische aanname onjuist is. Limburg scoort op alle indicatoren van sociaal kapitaal die in dit onderzoek aan bod zijn gekomen laag. Op basis van de ontwikkelde index van sociaal kapitaal voor de Nederlandse provincies geldt dat Limburg de provincie is met het laagste sociaal kapitaal. Resteert de vraag waarom het sociaal kapitaal in Limburg op een dergelijk laag niveau staat. Welke verklaring is hiervoor?

Dit is een zeer gecompliceerde vraag en de zoektocht naar een antwoord moet vooral worden gezien als een verkennende exercitie. De mogelijkheid is groot dat een aantal factoren samen een invloed uitoefenen die resulteert in een laag niveau van sociaal kapitaal in Limburg. Voor het serieus onderzoeken van een dergelijk probleem is eigenlijk alleen een separaat onderzoek geschikt. Deze paragraaf kan gezien worden als een eerste aanzet hiertoe. De relevantie binnen dit onderzoek is voornamelijk de mogelijkheid om de onderzoeksresultaten in een relevant kader te plaatsen. Dit leidt niet alleen tot beter inzicht in de resultaten, maar is met name nuttig voor het doen van suggesties voor vervolgonderzoek. Om de deelvraag die in deze paragraaf centraal staat te kunnen beantwoorden zal de waarschijnlijkheid van een aantal mogelijke verklaringen worden

beoordeeld. De verklaringen die aan bod komen zijn grotendeels opgedaan uit alledaagse denkbeelden en opvattingen over Limburg uit bijvoorbeeld onderzoeksrapporten, alsmede theorieën of historische interpretaties opgedaan uit academische literatuur. Om een inleiding in het onderwerp te bieden aan de lezer zal een zeer summiere historie van Limburg worden gegeven. Daarna komen een aantal mogelijke verklaringen aan bod. Aan het einde van de paragraaf volgt een beantwoording van de deelvraag.

5.4.1 Korte geschiedenis van Limburg binnen Nederland

Limburg vormt eigenlijk pas een relatief korte tijd een onderdeel van Nederland. Bij het begin van de eerste soevereine Nederlandse staat met de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën in 1581 vormen slechts een aantal kleine delen van het huidige Limburg onderdeel van Nederland. Na het herwinnen van de Nederlandse onafhankelijkheid van de Franse Republiek kregen de nieuwe grenzen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden vorm op het Congres van Wenen in 1815. Pas dan vormt Limburg een onderdeel van Nederland, samen met een groot deel van wat nu België is (Ubachs, 2000: 278). Bij de afscheiding van het Koninkrijk België van Nederland in 1830 sluiten grote delen van de hedendaagse provincie Limburg zich zelfs aan bij de opstand tegen het noordelijke deel van het koninkrijk. Wanneer de onafhankelijkheid van het Koninkrijk België in 1839 wordt erkend door Willem I blijft het oostelijk deel van Limburg echter onderdeel van Nederland. Het westelijk deel van Limburg komt bij België (Ubachs, 1989: 655 en Van Oort, 2007: 25). Vanaf 1839 bestaat het Koninkrijk der Nederlanden zoals bepaald in het verdrag van Londen uit de tien noordelijke provincies van de Lage Landen en het oostelijk deel van Limburg⁷. Een merkwaardig compromis bepaalt dat Limburg als Hertogdom ook wordt aangesloten bij de Duitse Bond. Bij het uiteenvallen van de Duitse Bond in 1866 eindigt dit statelijk verband en is Limburg officieel een provincie van Nederland. Tot 1906 is de titel Hertogdom in gebruik gebleven voor Limburg, alhoewel het staatsrechtelijk een provincie was. Het tot op heden gewone gebruik de Commissaris van de Koningin in Limburg aan te spreken als gouverneur is een overblijfsel uit dit verleden (Ubachs, 2000: 282-283).

5.4.2 Een Katholieke provincie

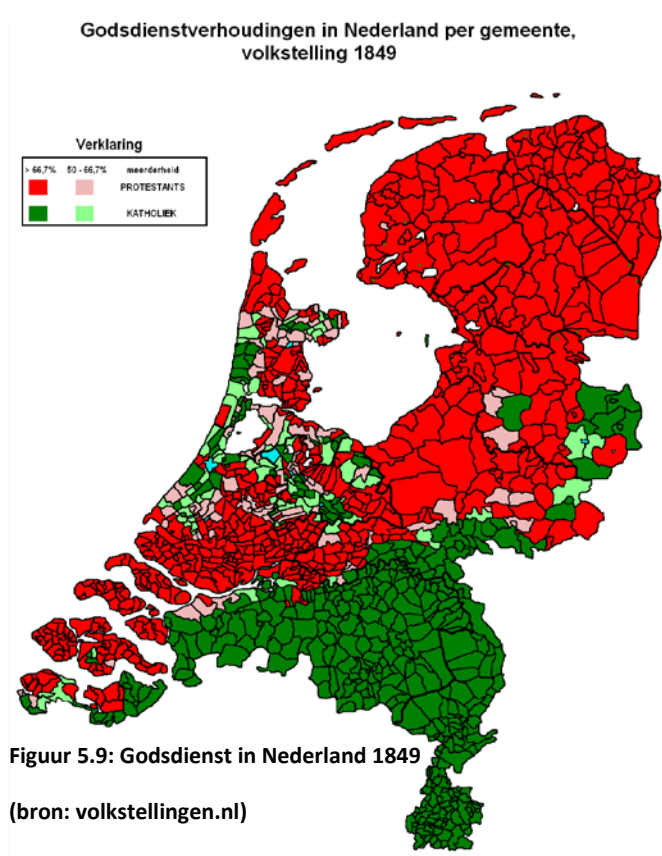
In de voorgaande paragraaf is gebleken dat Limburg een afwijkende geschiedenis heeft ten opzichte van de rest van Nederland. Een belangrijke observatie is hierbij natuurlijk dat Limburg historisch

⁷ Flevoland is in 1986 de twaalfde Nederlandse provincie geworden,

gezien een grotendeels katholieke bevolking had. Dit in tegenstelling tot de protestante meerderheden in de noordelijke Nederlandse provincies met als andere uitzondering natuurlijk Noord-Brabant. De Limburgse aansluiting bij de Belgische Revolutie in 1830 kan niet los worden gezien van de culturele verbondenheid met de Belgen. De gedeelde religie was natuurlijk een belangrijk verbindend element. Dit geldt overigens ook voor de verbondenheid met de Duitsers, getuige ook de aansluiting bij de Duitse Bond. Ook in Brabant was overigens in 1830 wel sympathie voor de Belgische Revolutie, zij het niet in dezelfde mate als in Limburg (Van Oort, 2007: 25).

De integratie van Limburg in Nederland begint eigenlijk pas nadat Limburg een Nederlandse provincie wordt. Onder andere de aansluiting op het Nederlandse spoor netwerk via de lijn Eindhoven - Venlo in 1866, de opkomst van de kolenmijnindustrie die ook de industrialisering van Limburg bevorderde en de Eerste Wereldoorlog zijn gebeurtenissen die een belangrijke rol speelden in de integratie van Limburg in Nederland (Van Oort, 2007: 26-27). Overigens bracht de vernederlandsing ook een ander belangrijk effect teweeg, namelijk de ontwikkeling van een Limburgse identiteit die bedoeld leek om tegenwicht te bieden aan de toenemende invloed van de Nederlandse staat. Een dergelijke identiteit bestond voorheen niet, er was vooral sprake van een verbondenheid met een dorp of stad (Knotter, 2008: 13). Omstreeks 1853 begint met de wederoprichting van het bisdom Roermond de opkomst van een katholieke beweging. In de rest van Nederland wordt gesproken van verschillende zuilen, maar in Limburg was de katholieke zuil eigenlijk de enige zuil. Meer dan 98% van de bevolking was immers katholiek. De katholieke beweging werd aangestuurd vanuit de kerkelijke hiërarchie en stimuleerde de vorming van sociale netwerken tussen de gelovigen. Er ontstond een infrastructuur van allerlei organisaties en instituties, zoals scholen, woningbouwcorporaties, zorginstellingen, vakbewegingen, politieke organisaties, kranten en verenigingen voor vrijetijdsbesteding (Van Oort, 2007: 30-31). De katholieke kerk kreeg op deze wijze grote invloed op het persoonlijke leven van de gelovige Limburger, waarbij de geestelijkheid een belangrijke rol speelde als culturele en sociale intermediair. Centraal in deze beweging stond de katholieke standsorganisatie die werklieden verenigde in een vakorganisatie. In Limburg was de ontwikkeling van deze van bovenaf aangestuurde organisatie bijzonder sterk (Ubachs, 2000: 396, 406-407). De periode van sterke emancipatie van het katholicisme van circa 1860 tot circa 1960 wordt ook wel het Rijke Roomse Leven genoemd. De ontkerkelijking maakt vanaf de jaren '60 van de 20ste eeuw in Limburg evenals in de rest van katholiek Nederland een einde aan deze periode (Ubachs, 2000: 408-409). De impact die deze ingrijpende ontwikkeling heeft gehad op de Limburgse gemeenschap is moeilijk precies te duiden. Gezien de hoge mate van vervlechting van het sociale, culturele en economische leven met het religieuze leven onder katholieken in Nederland is het aannemelijk dat de ontkerkelijking in belangrijke mate een negatief effect heeft gehad op het sociaal

kapitaal in de grotendeels katholieke Limburgse gemeenschappen. Het is ook waarschijnlijk dat dit negatieve effect in grotere mate optrad in katholieke gemeenschappen dan in protestante gezien de sterkere ontwikkeling van de katholieke zuil en de veel sterker hiërarchisch georganiseerde katholieke geloofsgemeenschap (Van Oort, 2007: 30). In dit opzicht is het van belang op te merken dat

die andere katholieke provincie, te weten Noord-Brabant, eveneens erg laag staat in de index van sociaal kapitaal, alhoewel de score niet zo laag is als die van Limburg. In nevenstaande figuur is de concentratie van katholieken in de twee zuidelijke provincies van Nederland omstreeks 1849 duidelijk te zien.

Ook Noord-Brabant werd pas laat een provincie van Nederland. Ten tijde van de Republiek was Brabant weliswaar in merendeel onderdeel van Nederland, maar nooit in de vorm van een provincie. Brabant vormde ten tijde van

de Republiek der Zeven Provinciën een zogenaamd generaliteitsland dat direct werd bestuurd door de Staten-Generaal, geen eigen Provinciale Staten had en bovendien niet vertegenwoordigd was in de centrale overheid. Dit gold overigens ook toen al voor bepaalde delen van Limburg (Knotter, 2008: 5). De ondergeschoven status van deze gebiedsdelen had in belangrijke mate te maken met de discriminatie van katholieken binnen de Republiek. Volgens Fukuyama is religie een van de belangrijkste stimulators van sociaal kapitaal, omdat het een verbindende werking heeft middels het opleggen van normenstelsels (vertrouwen), het stimuleren van cultuur en traditie en het organiserende element (netwerken) (Fukuyama, 2000: 14,16).

Min of meer in dezelfde periode trad in combinatie met de achteruitgang van het katholieke leven in Limburg bovendien een belangrijke economische achteruitgang op. De steenkolenmijnen die voornamelijk in Zuid-Limburg lagen en zo belangrijk waren geweest voor de economische en industriële ontwikkeling van de provincie werden onder invloed van het ontdekken van de gasbel in Slochteren (Groningen) en concurrentie van buitenlandse kolen en olie onrendabel. Tussen 1965 en

1974 werden alle Limburgse mijnen dan ook gesloten. Dat had een forse impact op de werkgelegenheid in Limburg, maar de mijnen hadden Limburg in Nederland ook een bepaalde status gegeven (Ubachs, 2000: 424-425). Tijdens de Eerste Wereldoorlog bijvoorbeeld was de aanvoer van kolen uit het buitenland zeer moeilijk waardoor het strategisch belang van de mijnen in Limburg voor Nederland heel duidelijk werd. Door de sluiting van de mijnen moest Limburg eigenlijk een stap terug in economische relevantie ten opzichte van de rest van Nederland, waardoor ze ook in economische zin weer in de periferie kwam te liggen (Van Oort, 2007: 27). Bovendien had ook de mijnindustrie in samenwerking met de kerk naast het economische leven in belangrijke mate het sociale en culturele leven van de Limburger beheerst. De nauwe samenwerking tussen kerk en mijnindustrie was vooral bedoeld om in het belang van beide organisaties de mijnwerkers uit de handen van het socialisme te houden. De nauwe samenwerking van beide groepen en de grote invloed die gezamenlijk werd uitgeoefend op het leven van de Limburger zorgde voor een maatschappelijke desoriëntatie toen beide organisaties vanaf de jaren '60 in rap tempo aan invloed verloren. De maatschappelijk bestel kreeg in Limburg in relatief korte tijd een geheel ander aanzien, de Limburger bleef in verwarring achter (Ubachs, 2000: 425).

5.4.3 De Limburgse identiteit

In de voorgaande paragraaf is al kort gerefereerd aan het ontstaan van een Limburgse identiteit. Deze ontstond met name als tegenreactie op de integratie van Limburg in Nederland. De ontwikkeling van de Limburgse identiteit was dus vooral een defensieve reactie. Het huidige Limburg is vooral het gevolg van politieke besluiten. De ontwikkeling van een eigen identiteit op basis van een politieke constructie mag als opmerkelijk worden gezien maar wijkt eigenlijk niet af van wat in dezelfde tijd in Nederland en de rest van Europa gebeurde (Van Oort, 2007: 28). De modernisering bracht meer contact en verbinding met de rest van Nederland en de wereld, maar dus ook tussen Limburgers onderling. Hierbij ontstond een Limburgse identiteit die er voorheen niet was, maar die bedoeld was om het eigene tegen de invloeden van buitenaf te weren. In die zin kan dus gesteld worden dat de Limburgse identiteit niet zozeer bestaat uit de gedeelde karakteristieken van de Limburgers, maar uit datgene wat de Limburgers gezamenlijk *niet* deelden met de rest van Nederland (Knotter, 2008: 6). Er waren met de rest van Nederland aanzienlijke verschillen ten aanzien van historie, taal en religie. Maar in belangrijke mate waren die verschillen er binnen Limburg ook. Er is gezien de onderlinge verschillen meer sprake van een Noord-, Midden- en Zuid-Limburg dan van een historisch coherent Limburgs geheel (Ubachs, 2000: 367). De Limburgse identiteitsontwikkeling als gevolg van de integratie in Nederland is dus in belangrijke mate bepaald door de rest van Nederland.

Het ontwikkelen van een eigen identiteit ontstaat altijd als gevolg van een wij versus zij interactie (Knotter, 2008: 9). In het dagelijkse leven wordt weleens gesproken over het gesloten karakter van de Limburgse samenleving. In ogeschouw nemende dat de Limburgse identiteit vooral is gevormd door al het Nederlandse dat de Limburger niet is of niet wil zijn is dat geen verrassende observatie. Volgens Fukuyama is een gedeelde historie ook een belangrijke stimulator van sociaal kapitaal, voornamelijk vanwege het ontstaan van gedeelde normen (Fukuyama, 2000: 14). Gezien de geringe tijd dat Limburg als eenheid kan worden gezien binnen Nederland geldt zowel voor de gedeelde geschiedenis tussen Limburgers onderling als voor de gedeelde geschiedenis tussen Limburg en Nederland dat deze stimulator van sociaal kapitaal in Limburg waarschijnlijk niet op heel krachtige wijze werkzaam is.

Een belangrijke mogelijkheid is gezien de theorie van Putnam dat als gevolg van het ontstaan van de Limburgse identiteit een hogere mate van verbindend dan overbruggend sociaal kapitaal in Limburg aanwezig is. Dit is echter moeilijk aan te tonen gezien de beperkte hoeveelheid specifieke data die aanwezig is en geschikt voor een goede analyse. In paragraaf 2.4 van dit onderzoek is het onderzoek tussen overbruggend en verbindend sociaal kapitaal uitgebreid aan bod geweest. Daarbij is ook benadrukt dat een goede balans tussen beide vormen van belang is voor goed maatschappelijk functioneren. Wat wel kan worden bekeken is de identiteit van de Limburger versus de rest van Nederland. Er zijn namelijk wel gegevens over de primaire identificatie die mensen voelen met hun stad, provincie, Nederland, Europa of de wereld. In het geval van Limburg is de verwachting dat respondenten gezien hun veronderstelde sterke Limburgse identiteit een hoger dan algemene lokale verbondenheid zullen aangeven ten koste van nationale identiteit. In de onderstaande tabel is het resultaat van de analyse te zien. De respondenten hebben de volgende vraag beantwoord: *“Tot welke van deze geografische eenheden vindt u dat u in de eerste plaats behoort?”* De antwoordmogelijkheden zijn stad of plaats (1), provincie (2), land (3), Europa (4), de hele wereld (5). De uitkomsten van de vraag zijn ingedeeld naar antwoordcategorie en uitgedrukt in percentages (aantal respondenten per categorie/totale aantal respondenten).

	Plaats/stad	Provincie	Land	Europa	Wereld	
Limburg	53,7%	18,3%	21,5%	2,2%	4,3%	100%
Nederland	40,7%	8,6%	37,3%	5,2%	8,2%	100%

Tabel 5.10: Identificatie met geografische eenheid (bron: EVS 2008)

De uitkomsten bevestigen in sterke mate de verwachtingen ten aanzien van de Limburgse identiteit. Deze wordt zeer sterk lokaal bepaald door het dorp of de stad waarin men woont. Op de tweede plaats komt het percentage respondenten dat zich in eerste plaats Nederlander voelt. Dit percentage ligt in Limburg wel fors lager dan gemiddeld in de rest van Nederland. De provinciale identiteit is in Limburg relatief ook sterk, in ieder geval in vergelijking met de rest van Nederland. Wat verder opvalt is dat heel weinig Limburgers zich in eerste plaats Europeaan of wereldburger voelen.

In paragraaf 2.4 is de verwachting geformuleerd dat in samenlevingen die gekenmerkt worden door een scheve balans tussen verbindend (hoog) en overbruggend (laag) sociaal kapitaal een hoger percentage voorkeurstemmen zullen worden uitgebracht bij verkiezingen. Een hoog percentage voorkeurstemmen zou dus als indicatief kunnen worden gezien voor een lage mate van overbruggend sociaal kapitaal.

	Score Sociaal Kapitaal	Voorkeur stemmen
1. Overijssel	49,35	17,14%
2. Utrecht	47,95	17,03%
3. Flevoland	47,88	15,92%
4. Zeeland	47,83	12,46%
5. Gelderland	47,78	14,01%
6. Friesland	47,75	18,72%
7. Drenthe	46,66	17,47%
8. Noord-Holland	46,29	15,68%
9. Groningen	46,24	18,7%
10. Noord-Brabant	45,86	12,89%
11. Zuid-Holland	45,48	16,03%
12. Limburg	42,56	20,2%
Nederland	46,51	15,86%

Tabel 5.11: Percentage voorkeurstemmen per provincie TK2010 (bron: proces verbaal Kiesraad TK2010)

In de bovenstaande figuur is een overzicht weergegeven van de percentages voorkeurstemmen zoals uitgebracht bij de TK2010 per provincie⁸. De uitkomst is interessant met betrekking tot Limburg, omdat deze provincie hoog scoort op het percentage uitgebrachte voorkeurstemmen, namelijk 20,2% ten opzichte van 15,86% landelijk. Er lijkt echter met betrekking tot de overige provincies niet echt een duidelijk verband met de hoeveelheid sociaal kapitaal te zijn.

Provincies die laag scoren op sociaal kapitaal zoals Noord-Brabant en Zuid-Holland laten juist vrij lage scores zien ten aanzien van de voorkeurstemmen. De uitkomst is niet eenduidig genoeg om er een veelzeggende conclusie aan te kunnen verbinden. Te meer daar het berekenen van het aantal voorkeurstemmen per provincie niet per definitie veelzeggend is. Zo is het natuurlijk niet duidelijk wie de ontvangers van de voorkeurstemmen zijn. Bij een sterke lokale identiteit en veel verbindend sociaal kapitaal geldt een verwachting dat kiezers vooral op verkiesbare personen zullen stemmen uit eigen persoonlijke kring of omgeving. Dat is echter moeilijk te achterhalen, omdat dan per kandidaat

⁸ De percentages voorkeurstemmen per provincie zijn berekend door het aantal stemmen dat op de lijsttrekker van de desbetreffende partij is uitgebracht af te trekken van het totaal aantal uitgebrachte stemmen per partij per kieskring. Het aantal stemmen dat overblijft betreft aldus de stemmen die zijn uitgebracht op kandidaten 2 tot en met 75 van alle partijen per kieskring. Vervolgens zijn alle voorkeurstemmen per provincie opgeteld en zijn kieskringen herberekend naar provinciaal niveau. Tenslotte is het aantal voorkeurstemmen berekend als percentage van het totaal aantal uitgebrachte stemmen per provincie.

herkomst zullen moeten worden bepaald en vervolgens het aantal stemmen dat in die provincie op diegene is uitgebracht. Een ander probleem is dat kandidaten vaak in Den Haag ingeschreven staan, zoals bijvoorbeeld Geert Wilders, maar afkomstig zijn uit een andere plaats of provincie. In het geval van Wilders is dat Venlo. Ten derde tellen stemmen op lijsttrekkers (in deze berekening in ieder geval) niet mee als voorkeurstemmen waardoor een vertekend beeld kan optreden. Stemmen op Wilders tellen in deze berekening bijvoorbeeld niet mee als voorkeurstemmen, terwijl er mogelijk wel stemmen op hem zijn uitgebracht vanwege zijn Limburgse afkomst.

Afsluitend kan gesteld worden dat de conclusie dat de Limburgse identiteit vooral een lokale identiteit is bevestigd wordt door de waarneming dat de Limburger zich veel meer dan de gemiddelde Nederlander in eerste plaats verbonden voelt met een plaats of een stad. De mogelijkheid dat hierdoor samenlevingen ontstaan met sterk sociaal kapitaal wordt niet eenduidig ondersteund door de data met betrekking tot uitgebrachte voorkeurstemmen. Het beeld dat uit deze gegevens naar voren komt is niet eenduidig genoeg om een goede conclusie te kunnen trekken. Wel geldt dat in Limburg volgens de toegepaste calculatiemethode meer voorkeurstemmen zijn uitgebracht dan landelijk, maar er zijn niet voldoende gegevens beschikbaar om hier een duidelijk lokaal verband te ontdekken.

5.4.4 PVV stemmen per gemeente

Een interessante invalshoek biedt het overzicht van het percentage PVV stemmen bij de TK2010 per gemeente. Zoals te verwachten staan er een groot aantal Limburgse gemeenten in de top van het aantal PVV stemmers per gemeente. In Limburg is de PVV immers in een groot aantal gemeenten de grootste partij geworden, terwijl dat landelijk niet zo is.

Plaats ranglijst	Gemeente	% PVV stemmen TK2010
1	Rucphen (NB)	38,59%
9	Edam-Volendam (NH)	31,24%
17	Spijkenisse (ZH)	27,06%

Tabel 5.12: Niet-Limburgse gemeenten met PVV als grootste partij (bron: verkiezingsuitslagen.nl)

In het bovenstaande overzicht staan de top 25 gemeenten met de hoogste percentages PVV stemmen uitgebracht bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 weergegeven. Maar liefst 22 van de gemeenten uit deze top 25 zijn Limburgse gemeenten. Het is echter de vergelijking met de overige drie gemeenten die interessant is. De gemeente met het hoogste percentage PVV kiezers in 2010 is de Noord-Brabantse gemeente Rucphen. Op plaats negen staat de Noord-Hollandse gemeente Edam-Volendam en op de zeventiende plek staat de gemeente Spijkenisse in Zuid-Holland. Het is niet

mogelijk om niveaus van sociaal kapitaal op gemeentelijk niveau te analyseren, aangezien in de gebruikte data geen persoonskenmerken naar gemeente zijn opgenomen. Dat was voor dit onderzoek wel erg interessant geweest. De aanwezigheid van een gezamenlijk kenmerk dat zowel voor Limburg geldt als voor de drie andere gemeenten kan mogelijk het beargumenteren van een causale relatie tussen sociaal kapitaal en PVV stemmen versterken. In paragraaf 5.4.2 is de katholieke historie van Limburg genoemd als mogelijke invloed op het sociaal kapitaal in de provincie. Dat kenmerk deelt Limburg in ieder geval met Volendam en Rucphen en in mindere mate ook met Spijkenisse. Van Volendam en de dorpen die deel uitmaken van de gemeenten Rucphen is bekend dat ze zeer katholiek waren. Er lijkt echter nog een ander kenmerk dat deze gemeenten delen met Limburg. Zowel Rucphen als Volendam-Edam zijn gemeenschappen die van oudsher een geïsoleerd bestaan hebben gehad ten opzichte van hun omgeving. Van Volendam en de dorpen rond Rucphen is bekend dat ze zeer sterke eigen identiteit hebben (Mertens, 1952: 18-21 en Thissen, 2010: 62-65). Mogelijk is bij deze gemeenschappen historisch sprake geweest van een soortgelijke identiteitsontwikkeling als in Limburg waarbij het vooral het verschil met de omgeving bepalend was voor de eigen identiteit. Het is in ieder geval opvallend dat voor de gemeenten die eveneens hoog scoren op percentage PVV stemmers met Limburg delen dat ze een sterk katholieke geschiedenis hebben en een sterke lokale identiteit. Deze observatie is met betrekking tot Spijkenisse beduidend minder evident dan met betrekking tot Volendam en Rucphen⁹.

5.5 Beantwoording deelvraag negen

Aan het begin van deze paragraaf is de negende deelvraag van dit onderzoek als leidraad voor deze paragraaf benoemd. Deze deelvraag luidt: Valt de mate van sociaal kapitaal in Limburg historisch te verklaren? Deze vraag kan met behulp van de verzamelde inzichten over de historie van Limburg positief worden beantwoord. Het is aannemelijk dat het lagere sociaal kapitaal in Limburg verklaart kan worden door een historische samenloop van omstandigheden die belangrijke maatschappelijke veranderingen teweeg hebben gebracht. De afwijkende geschiedenis van Limburg ten opzichte van de rest van Nederland maakt de provincie eigenlijk een geval apart. Het is in ieder geval duidelijk dat de situatie waarin Limburg heden ten dage onderdeel is van Nederland het gevolg is van een politiek besluit en niet zozeer vanwege historische of culturele verwantschap met de rest van het land. Het Nederlands worden van Limburg is eigenlijk pas in gang gezet nadat het onderdeel werd van de Nederlandse staat, in plaats van daaraan voorafgaand. Dit heeft tot gevolg gehad dat de Limburgse

⁹ Spijkenisse is gelegen op een voormalig eiland in de provincie Zuid-Holland. De overeenkomsten die Rucphen en Volendam vertonen met Limburg m.b.t. religie en identiteit gelden voor Spijkenisse niet in dezelfde mate.

identiteit tot ontwikkeling is gekomen binnen een groter geheel waarin voornamelijk datgene wat afwijkend was ten opzichte van de rest van Nederland maatgevend werd voor de identiteit van de nieuwe provincie. Bovendien was er voor die tijd ook helemaal geen sprake van een coherente Limburgse identiteit. Limburg wijkt in dit opzicht dus duidelijk af van de rest van Nederland.

Het katholieke geloof speelt nadrukkelijk een rol als belangrijkste verbindend element bij het ontstaan van de nieuwe Limburgse identiteit. Hetgeen wat de Limburgers het meest verbond was het feit dat ze bijna allemaal katholiek waren. De belangrijke rol die de katholieke zuil binnen de Limburgse samenleving een eeuw lang heeft gespeeld in combinatie met de sterke vervlechting van het leven van de Limburger met de kolenmijnindustrie droeg bij aan een sterk homogene samenleving. Het verval van beide instituties vanaf de jaren '50 en '60 van de 20ste eeuw legde een grote kwetsbaarheid van de samenleving in Limburg bloot. Twee steunpilaren van de Limburgse identiteit kwamen onder zware druk te staan. De maatschappelijke gevolgen van de ontkerkelijking en de economische achteruitgang hadden voor Limburg waarschijnlijk veel zwaardere consequenties dan voor de rest van Nederland. De werkloosheid liep in Limburg sterk op en bleef gedurende enkele decennia op een hoog niveau, maar ook het organiserend vermogen van beide belangrijke instituties is sterk verminderd in de tweede helft van de 20ste eeuw (Ubachs, 2000: 428). Het is logisch om aan te nemen dat het sociaal kapitaal in Limburg hierdoor is verminderd. Sociaal kapitaal wordt immers gegeneerd binnen sociale netwerken, die in Limburg juist sterk van bovenaf werden aangestuurd. Het verdwijnen dan wel de achteruitgang van beide instituties heeft waarschijnlijk een negatief effect gehad op de sociale netwerkstructuur in Limburg alsmede op de sociale normen. Helaas kan deze redenering niet empirisch worden onderbouwd, omdat slechts contemporaine gegevens beschikbaar zijn met betrekking tot de binnen dit onderzoek gebruikte indicatoren voor sociaal kapitaal.

In paragraaf 5.4.3 is aangetoond dat de Limburgse identiteit sterk lokaal geworteld is. In combinatie met een historisch gezien homogene samenleving is het waarschijnlijk dat Limburg meer verbindend dan overbruggend sociaal kapitaal kent. Ook deze bewering is kan niet empirisch worden onderbouwd, omdat het zeer moeilijk is het onderscheid tussen verbindend en overbruggend sociaal kapitaal empirisch waarneembaar te maken met de beschikbare gegevens. In beperkte mate wordt deze redenering wel gestaafd door het relatief hoge aantal voorkeurstemmen dat in paragraaf 5.4.3 voor Limburg is waargenomen. Voorkeurstemmen worden door Putnam in sterke mate in verband gebracht met paternalisme en fractiestrijd. Dit zijn fenomenen die relatief vaak voorkomen in samenlevingen die een hoog niveau van verbindend sociaal kapitaal kennen en een laag niveau van overbruggend sociaal kapitaal. Relatief hoge aantallen voorkeurstemmen zijn volgens Putnam dan ook een sterke indicator voor een zwakke civic community en daarmee voor een laag sociaal kapitaal (Putnam, 1993: 94).

6. Conclusies van het onderzoek

In dit laatste hoofdstuk wordt het onderzoek afgerond. Ten eerste wordt in paragraaf 6.1 een korte samenvatting gegeven van wat tot dusver uit het onderzoek naar voren is gekomen. Daaropvolgend wordt in paragraaf 6.2 de conclusie van het onderzoek gesloten. Dit zal gebeuren aan de hand van het beantwoorden van de centrale vraag van dit onderzoek zoals geformuleerd in paragraaf 1.3. Tenslotte volgt in paragraaf 6.3 een overzicht van de beperkingen die voor dit onderzoek gelden. In het verlengde van de conclusie en de beperkingen van het onderzoek wordt ook nog een aantal aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek.

6.1 Samenvatting van het onderzoek

Het probleem dat centraal staat in dit onderzoek bestaat uit de discrepantie die aanwezig is tussen Putnams' theorie van sociaal kapitaal die stelt dat samenlevingen met een hoog sociaal kapitaal goed functioneren als democratieën en de verkiezingsoverwinning van de PVV in Limburg bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010. De PVV haalde in Limburg procentueel veel meer stemmen dan gemiddeld in de rest van Nederland en dit lijkt niet te stroken met de perceptie van Limburg als hechte en sociale gemeenschap. Hierbij wordt aangenomen dat kiezers die merendeels tevreden zijn over het functioneren van de democratie niet snel geneigd zullen zijn op een populistische partij te stemmen.

De theorie van het sociaal kapitaal stelt dat het ontstaan van sociaal kapitaal plaatsvindt binnen sociale netwerken. De interactie tussen individuen in formele en informele verbanden genereert vertrouwen en dat bevordert weer meer interactie. Sociaal kapitaal speelt op die manier een belangrijke rol in samenlevingen maar ook binnen de democratie. Om meetbaar te maken of sociaal kapitaal in relatief hoge of lage mate aanwezig is in een samenleving zijn indicatoren ontwikkeld. In dit onderzoek zijn vijf verschillende indicatoren voor sociaal kapitaal vastgesteld. Aangezien dit onderzoek gericht is op het succes van de PVV is ook het populisme als politiek verschijnsel aan bod gekomen. Binnen de beschouwing van het populisme is vastgesteld dat de PVV inderdaad als populistische partij mag worden beschouwd. Ook is vastgesteld dat een significant aantal PVV stemmen in 2010 gemotiveerd werd door protestmotieven bij de kiezer. Dit is een belangrijke conclusie omdat ze aangeeft dat (een deel van de) PVV kiezers ontevreden zijn met het functioneren van de democratie en om die reden een proteststem uitbrengen. Op basis van die constatering mag worden gesteld dat het democratisch functioneren in Limburg slechter is dan in de

rest van Nederland. Het is waarschijnlijk dat in Limburg in 2010 een grotere proteststem is uitgebracht dan in de rest van Nederland. Het niveau van sociaal kapitaal in Limburg is op basis van de ontwikkelde indicatoren zichtbaar gemaakt. Op alle vijf de indicatoren voor sociaal kapitaal scoort Limburg in vergelijking met de overige Nederlandse provincies laag. Limburg eindigt in de ontwikkelde index van sociaal kapitaal dan ook op de laatste plaats van alle Nederlandse provincies. De empirische aanname die voorafgaand aan het onderzoek gold over het hechte en sociale karakter van de Limburgse samenleving blijkt op basis van deze resultaten niet gerechtvaardigd.

Bij het toetsen van de onderzoekshypothesen blijven deze beide overeind. De theorie van Putnam blijkt op basis van toetsing aan de casus Limburg niet te kunnen worden ontkracht. Putnam voorspelt immers dat samenlevingen met een hoog sociaal kapitaal beter functioneren als democratie dan samenlevingen met een laag sociaal kapitaal. De resultaten van het onderzoek corroboreren deze theoretische stellingen. Het succes van de PVV in Limburg is op basis van het ontwikkelde theoretische kader van dit onderzoek dus volledig te rechtvaardigen. Bovendien geldt dat niet alleen voor Limburg, maar lijkt dat ook te gelden voor de andere provincies die laag scoren op sociaal kapitaal zoals Noord-Brabant en Zuid-Holland. Ook daar scoort de PVV immers goed in 2010. Uiteindelijk blijft het vraagstuk van het lage niveau van sociaal kapitaal in Limburg over. De verklaring hiervoor stelt dat Limburg een afwijkende identiteit heeft ten opzichte van de rest van Nederland, die voortkomt uit het ontbreken van een gezamenlijke geschiedenis. Deze afwijkende identiteit ontstond mede als gevolg van het nieuwe staatsrechtelijke verband met Nederland sinds 1815. Deze staatsrechtelijke situatie leidt tot een sterke eigen Limburgse identiteitsontwikkeling ten opzichte van Nederland. Deze ontwikkeling valt samen met de sterke opkomst van een katholieke zuil en mijnindustrie in Limburg vanaf ongeveer 1850, die duurt tot na de Tweede Wereldoorlog. Vanaf de jaren '50 zet zowel voor de mijnindustrie als voor de katholieke zuil een sterke achteruitgang in die grote maatschappelijke impact hebben op het sociale leven in Limburg. Beide instituties waren in samenwerking met elkaar verantwoordelijk voor een sterk georganiseerd economisch en geloofsleven in Limburg. De afbouw van beide instituties heeft naar mag worden aangenomen een negatief effect gehad op de sociale netwerkstructuur in Limburg. Op basis van deze constatering is het aannemelijk dat het sociaal kapitaal in Limburg hierdoor is afgenomen.

6.2 Beantwoording centrale vraag

In deze paragraaf wordt het onderzoek tot afsluiting gebracht. Gaandeweg het onderzoek zijn alle deelvragen beantwoord. De informatie die dit heeft opgeleverd is nodig om tot een goede

beantwoording van de centrale vraag van dit onderzoek te komen. De centrale vraag van dit onderzoek zoals geformuleerd in paragraaf 1.3 luidt:

Is het verkiezingssucces van de PVV in Limburg bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 in tegenspraak met Putnams' theorie van het sociaal kapitaal die stelt dat samenlevingen met een hoog sociaal kapitaal goed functionerende democratieën zijn?

Op basis van de resultaten van het onderzoek kan deze vraag ontkennend worden beantwoord. Er is geen sprake van een tegenstelling tussen de theorie van Putnam over sociaal kapitaal en de empirie. Een belangrijke conclusie van dit onderzoek is dat het niveau van sociaal kapitaal in Limburg laag is in vergelijking met de rest van Nederland. Deze constatering is in tegenspraak met de waarnemingen uit de rapporten over Limburg (zie paragraaf 1.3) die in opdracht van de provincie Limburg zijn opgesteld en waarop de empirische veronderstelling over sociaal kapitaal in Limburg voorafgaand aan dit onderzoek deels is gebaseerd (Lankvelt, 2004: 57-59). In Limburg is dus in tegenstelling tot de conclusies van deze rapporten en wat voorafgaand aan dit onderzoek is aangenomen geen sprake van een samenleving met een hoog sociaal kapitaal. De verkiezingszege van de PVV in Limburg bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 is dus niet in tegenspraak met Putnams' theorie. De uitslag van dit onderzoek kan zelfs worden gezien als corroboratie voor de theorie van het sociaal kapitaal. Geheel in overeenstemming met de theorie is volgens de resultaten van dit onderzoek in samenlevingen met een relatief laag sociaal kapitaal meer op de populistische PVV gestemd bij de onderzochte Tweede Kamerverkiezingen dan in samenlevingen met een hoger sociaal kapitaal. Op basis van de constatering in dit onderzoek dat een belangrijk deel van de PVV stemmen is uitgebracht met een protestmotief kan ook worden gesteld dat de democratische samenlevingen met een laag sociaal kapitaal politiek minder goed functioneren dan de samenlevingen met een hoger niveau van sociaal kapitaal, eveneens volgens de verwachting van de theorie van Putnam.

6.3 Beperkingen van het onderzoek en aanbevelingen voor vervolgonderzoek

In deze paragraaf zal in het kort worden aangegeven wat de beperkingen van dit onderzoek en de wijze waarop het is uitgevoerd zijn. Het is belangrijk dat de beperkingen duidelijk zijn gezien de invloed die de gemaakte keuzes binnen het onderzoeksproces kunnen hebben op de uitkomsten van het onderzoek. Met betrekking tot dit onderzoek gelden twee specifieke zaken die van groot belang zijn voor de resultaten die uit het onderzoek naar voren zijn gekomen. De eerste beperking is de manier waarop sociaal kapitaal is gekwantificeerd en vervolgens is gemeten. De tweede beperking komt voort uit de historische analyse van Limburg.

Sociaal kapitaal is geen begrip met een onomstreden definitie. De inhoud van het begrip is vatbaar voor aanzienlijke verschillen van mening en onderhevig aan interpretatie. Dit mogelijke kritiekpunt is in paragraaf 2.5 van dit onderzoek al aan de orde gekomen. Fischer heeft dit punt ook ingebracht tegen Putnams' gebruik van sociaal kapitaal. Volgens Fischer is sociaal kapitaal zoals Putnam het gebruikt vatbaar voor verschil van interpretatie (Fischer, 2001: 3-4). Hoewel Fischers' kritiekpunt door dit onderzoek niet wordt weerlegd is wel nadrukkelijk aandacht besteed aan de selectie van indicatoren en de theoretische onderbouwing hiervoor. Op deze manier is voor de lezer in ieder geval duidelijk welke interpretatie van het begrip sociaal kapitaal de auteur van dit onderzoek hanteert. Binnen dit onderzoek is ervoor gekozen sociaal kapitaal te kwantificeren op basis van vijf ontwikkelde indicatoren. Het is belangrijk om te stellen dat de keuze zoals die is gemaakt en beargumenteerd binnen dit onderzoek geenszins absoluut is. Sociaal kapitaal kan op vele verschillende wijzen worden gedefinieerd en empirisch waarneembaar worden gemaakt. De keuzes die in dat verband worden gemaakt hebben belangrijke gevolgen voor de uitkomsten van de empirische analyse. Daarnaast is het zelfs mogelijk wanneer sociaal kapitaal op dezelfde wijze gedefinieerd wordt als binnen dit onderzoek toch keuzes voor andere indicatoren worden gemaakt. Op basis van de vijf gebruikte indicatoren binnen dit onderzoek is het volgens de auteur goed mogelijk een driedimensionaal beeld te krijgen van hoe een samenleving relatief gezien in sociaal opzicht functioneert, maar het betreft niet een allesomvattende berekening van alle sociale activiteiten, netwerken en normen die alle leden van de samenleving hebben ontplooid. Het betreft dus met nadruk een interpretatie van de werkelijkheid en geen exacte calculatie van het daadwerkelijke sociaal kapitaal binnen een samenleving.

Ten aanzien van de historische analyse van Limburg gelden ook belangrijke beperkingen. Logischerwijs is voor deze analyse bijna volledig vertrouwd op het werk van andere auteurs voor het vormen van een historisch beeld van Limburg. De beredenering over hoe deze historische omstandigheden geleid hebben tot de vorming van sociaal kapitaal in Limburg is dus grotendeels afhankelijk van de betrouwbaarheid van de geschiedkundige bronnen. Hoewel er geen reden is om aan te nemen dat deze niet betrouwbaar zijn betreft het zonder uitzondering contemporaine bronnen die op hun beurt weer gebaseerd zijn op historische en moderne bronnen. Dat betekent echter ook dat er minstens tweemaal sprake is van een belangrijke mate van interpretatie door de respectievelijke auteurs. Bovendien is het gegeven de beperkte omvang van dit onderzoek slechts mogelijk geweest een summier historische van Limburg te geven. Logischerwijze is het niet goed mogelijk in een dergelijke korte omvang volledig in te gaan op alle historische details en subtiliteiten, waardoor noodzakelijkerwijs ook in dit geval sprake is van een interpretatie van de historische

werkelijkheid. De historische analyse van Limburg dient dan ook niet als een uitputtend overzicht te worden gezien.

Tenslotte geldt wat betreft aanbevelingen voor vervolgonderzoek dat de meest veelbelovende aanbeveling die kan worden gedaan het onderzoeken van de relatie tussen een laag of dalend sociaal kapitaal en populistisch stemgedrag is. Uit dit onderzoek zijn een aantal interessante zaken naar voren gekomen die in dit verband voldoende aanleiding geven om deze relatie nader te onderzoeken. Het is op zijn minst opvallend dat in samenlevingen met een relatief laag sociaal kapitaal zoals Limburg en Noord-Brabant veel vaker dan landelijk gemiddeld op de PVV is gestemd. De verschijnselen van een laag sociaal kapitaal en populistisch verkiezingssucces hebben zich binnen dit onderzoek gezamenlijk laten zien. De vraag is of hier sprake is van correlatie of zelfs een oorzakelijk verband. Een vervolgonderzoek zou hier meer licht op kunnen werpen. Bijvoorbeeld middels onderzoek naar bepaalde kenmerken van kiezers en of er een relatie bestaat met een neiging om populistisch te stemmen. Te denken valt hierbij aan een onderzoek naar een mogelijke relatie tussen bepaalde persoonskenmerken die verband houden met sociaal kapitaal zoals lidmaatschap van een vereniging en populistisch stemgedrag.

Als afsluiting van dit onderzoek kan gesteld worden dat een aantal belangrijke zaken door dit onderzoek worden bevestigd en in ieder geval één aanname wordt ontkracht. Met betrekking tot de theorie van Putnam over sociaal kapitaal wordt geconstateerd dat in dit onderzoek geen bevindingen zijn gedaan die zijn theorie tegenspreken. Het verband tussen sociaal kapitaal en democratie wordt door de bevindingen van dit onderzoek eerder bevestigd. Ten aanzien van het sociaal kapitaal echter geldt duidelijk dat in Limburg zeer waarschijnlijk geen sprake is van een hoog niveau van sociaal kapitaal in vergelijking met de rest van Nederland. De aanname die voorafgaand aan het onderzoek is aangenomen ten aanzien van de Limburgse samenleving als een zeer sociale en hechte gemeenschap kan op basis van de waarnemingen in dit onderzoek worden verworpen.

Bibliografie

- Abts, K., S. Rummens, 'Populism versus Democracy', *Political Studies*, 2007, vol. 55, pp. 405-424.
- Akkerman, T., 'Populism and Democracy: Challenge or Pathology?', *Acta Politica*, 2003, vol. 38, pp. 147-159.
- Almond, G.A., S. Verba, '*The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*', London, 1989.
- Arditi, B., 'Populism as a Spectre of Democracy: a response to Canovan', *Political Studies*, 2004, vol. 52, pp. 135-143.
- Brug, W. van der, 'Protest or mainstream? How the European anti-immigrant parties have developed into two separate groups by 1999.', *European Journal for Political Research*, volume 42, issue 1, January 2003, pp. 55-76.
- Brug, W. van der, 'Anti-Immigrant Parties in Europe: Ideological or Protest Vote?', *European Journal of Political Research*, volume 37, 2000, pp. 77-102.
- Canovan, M., 'Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy', *Political Studies*, 1999, vol. 47, pp. 2-16.
- Dalton, R.J., '*Citizen Politics: public opinion and political parties in advanced industrial democracies*', New York, 2006.
- Durlauf, S.N., '*Bowling Alone: A Review Essay*', Madison (WI), 2000.
- Dohmen, J., 'Alleen Wilders lid PVV', *NRC Handelsblad*, 21-4-2007. (geraadpleegd op 15-11-2011 via http://vorige.nrc.nl/binnenland/article1790538.ece/Alleen_Wilders_lid_PVV)
- Fischer, C.S., '*Bowling Alone: What's the Score?*', Berkeley (CA), 2001.
- Fukuyama, F., '*Social Capital and Civil Society*', IMF Working Paper, IMF Institute, 2000.
- Hague, R., M. Harrop, '*Comparative Government and Politics. An Introduction*', New York, 2007.
- Heywood, A., '*Politics*', New York, 2002
- Jacobs, K., '*The Power or the People? Direct Democratic and Electoral Reforms in Austria, Belgium and the Netherlands*', proefschrift Radboud Universiteit, Nijmegen, 2011.

- Jagers, J. ea, 'Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium', *European Journal of Political Research*, vol. 46, 2007, pp. 319-345.
- Katz, R.S., P. Mair, 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy', *Party Politics*, vol. 1, no. 1, 1995, pp. 5-28.
- Knotter, A., 'Limburg bestaat niet. Paradoxen van een sterke identiteit', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 123, 2008, pp. 354-67.
- Lankvelt, E. van, 'Sociaal Rapport Zuid-Limburg/Midden-Limburg/Noord-Limburg', Provinciale Bestuurscommissie Onderzoek en Ontwikkeling Limburg (PBOO), Maastricht, 2004.
- Lipset, S.M., 'Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy', *The American Political Science Review*, vol. 53, issue 1, march 1959, pp. 69-105.
- Lubbers, M. ea, 'Extreme right-wing voting in Western Europe', *European Journal of Political Research*, vol. 41, 2002, pp. 345-378.
- Lucardie, A.P.M., 'Rechts-extremisme, Populisme of Democratisch Patriotisme?', Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, RUG, pp. 176-190.
- Maloney, W.A. ea, 'Social Capital and Associational Life', in; Barron, S., *Social Capital. Critical Perspectives*, Oxford, 2000.
- Mény, Y., Y. Surel, 'Democracies and the Populist Challenge', New York, 2002.
- Mertens, J., ea, 'Rapport over de werkgelegenheid en werkloosheid in het noodgebied Etten-Hoeven-Rucphen', Katholieke Arbeidersbeweging Bisdom Breda, 1952.
- Mudde, C., 'Populist Radical Right Parties in Europe', Cambridge, 2007.
- Mudde, C., 'The Populist Zeitgeist', *Government and opposition*, volume 39, issue 4, autumn 2004, pp. 542-563.
- Mughan, A. ea, 'Anti-Immigrant Sentiment, Policy Preferences and Populist Party Voting in Australia', *British Journal of Political Science*, volume 36, issue 2, 2006, pp. 341-358.
- Oort, Th. van, 'Film en het Moderne Leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke Cultuurpolitiek (1909-1929)', proefschrift Universiteit Utrecht, Hilversum, 2007.
- Paxton, P., 'Social Capital and Democracy: An Interdependent Relationship', *American Sociological Review*, vol. 67, no. 2, April 2002, pp. 254-277.

Putnam, R.D., *'Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community'*, New York, 2000.

Putnam, R.D., *'Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy'*, New Jersey, 1993.

Rothstein, B., D. Stolle, 'The State and Social Capital. An Institutional Theory of Generalized Trust', *Comparative Politics*, vol. 40, no.4, July 2008, pp. 441-459.

Schumacher, G. et al, 'Sympathy for the Devil? Voting for Populists in the 2006 and 2010 Dutch General Elections, *working paper*, 2010.

Tarrow, S., 'Making Social Science Work Across Space and Time: A Critical Reflection on Robert Putnam's Making Democracy Work', *The American Political Science Review*, Vol. 90, No. 2 June 1996, pp. 389-397.

Thissen, L., 'Van wie bin jij 'r ien? Een antropologische studie naar essentialistische identiteitsbeelden over Volendam', masterthesis, Universiteit Utrecht, 2010.

Ubachs, P.J.H., 'Een Franse Uithoek: Limburg 1794-1814', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, vol 104, 1989, pp. 654-664.

Ubachs, P.J.H, *'Handboek voor de Geschiedenis van Limburg'*, Hilversum, 2000.

Urbinati, N., 'Democracy and Populism', *Constellations*, vol. 5 issue 1, march 1998, pp. 110-124.

Webb, P., 'Political Parties and Democracy: The Ambiguous Crisis', *Democratization*, vol. 12, no. 5, December 2005, pp. 633-650.

Zaslave, A., 'Here to stay? Populism as a New Party Type', *European Review*, vol. 16, no. 3, 2008, pp. 319-336.

Verkiezingsprogramma's politieke partijen Tweede Kamerverkiezingen 2010

- Partij voor de Vrijheid (PVV):

"Een Agenda van Hoop en Optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015"

- PvdA:

"Iedereen telt mee. De kracht van Nederland. PvdA verkiezingsprogramma 2010"

- CDA:

“Slagvaardig en Samen. Verkiezingsprogram 2010-2015”

- D66:

“Verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2010-2014”

- Groenlinks:

“Klaar voor de Toekomst. Verkiezingsprogramma 2010 Groenlinks”

- VVD:

“Orde op Zaken. Verkiezingsprogramma 2010-2014”

- SP:

“Een beter Nederland voor minder geld. Verkiezingsprogramma SP 2011-2015”

Onderzoeksdata

Indicatoren sociaal kapitaal en identificatie met geografische eenheid:

- European Values Study 2008 4th wave (www.europeanvaluesstudy.eu)
Data verkregen via <http://zocat.gesis.org> op 15-12-2011
- European Social Survey 2008 round 4 (www.europeansocialsurvey.org)
Data verkregen via <http://ess.nsd.uib.no> op 15-12-2011
- European Social Survey 2010 round 5 (www.europeansocialsurvey.org)
Data verkregen via <http://ess.nsd.uib.no> op 15-12-2011

Uitslagen en overige data Verkiezingen Tweede Kamer der Staten-Generaal 2010:

- Gegevens over het aantal stemmen, opkomst, stemmen per partij (per provincie) zijn afkomstig van www.verkiezingsuitslagen.nl, geraadpleegd op 15-12-2011. De website wordt onderhouden door de Kiesraad.
- Gegevens over het aantal uitgebrachte voorkeurstemmen (per partij, per provincie) zijn afkomstig uit het *“Proces-verbaal van de zitting van het centraal stembureau tot het vaststellen van de uitslag van de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer”* afkomstig van www.kiesraad.nl, geraadpleegd op 15-12-2011.

(http://www.kiesraad.nl/nl/Overige_Content/Bestanden/Specifieke_verkiezingen/Tweede_Kamerverkiezing_2010/Proces-verbaal_uitslag_TK_verkiezing_2010.pdf)

Overig:

- De gegevens uit figuur 5.9 zijn afkomstig van de website www.volkstellingen.nl welke is geraadpleegd op 5 februari 2012. De website wordt onderhouden door DANS (Data Archiving and Networking Services), een instituut van de KNAW (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen) en de NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek).

Bijlagen

Bijlage I: Survey-vragen indicatoren sociaal kapitaal

De vragen die met betrekking tot de indicatoren van sociaal kapitaal zijn gebruikt in dit onderzoek komen uit respectievelijk het European Social Survey 2008-2010 en de European Value Study 2008. In deze bijlage worden de precieze vragen weergegeven zoals ze zijn gesteld aan de respondenten die aan deze survey-onderzoeken hebben deelgenomen. Onderstaand is per indicator aangegeven welke vraag is gesteld met daarachter tussen haakjes de antwoordmogelijkheden en schaal. Tenslotte is ook per indicator vermeld uit welk survey de vraag afkomstig is.

- *Met betrekking tot de indicator sociale contacten:*

-Vraagstelling "Kunt u aangeven hoe vaak u om sociale redenen vrienden, familieleden of collega's ontmoet?"

-Antwoordmogelijkheden en schaal: (Nooit (01), Minder dan 1 keer per maand (02), 1 keer per maand (03), Meerdere keren per maand (04), 1 keer per week (05), Meerdere keren per week (06), Elke dag (07), Weet niet (88)).

-Data is afkomstig uit het European Social Survey 2010 (Nederlandse dataset).

- *Met betrekking tot de indicator vertrouwen tussen mensen:*

-Vraagstelling: "Denkt u, in het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen?"

-Antwoordmogelijkheden en schaal: "Wilt u een antwoord geven van 0 tot 10 aan de hand van deze kaart, waarbij 0 betekent dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn en 10 dat de meeste mensen te vertrouwen zijn."

-Data is afkomstig uit het European Social Survey 2008-2010 (Nederlandse dataset).

- *Met betrekking tot de indicator vertrouwen in maatschappelijke instituties*

-Vraagstelling: "Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk heeft in elk van de instellingen die ik oplees?"

-Antwoordmogelijkheden en schaal: “0 betekent dat u helemaal geen vertrouwen heeft in een instelling en 10 dat u volledig vertrouwen heeft. Ten eerste het rechtsstelsel? Ten tweede de politie?”

-Data is afkomstig uit het European Social Survey 2010 (Nederlandse dataset).

- *Met betrekking tot de indicator vrijwilligerswerk:*

-Vraagstelling: “Doet u voor een van deze organisaties of activiteiten onbetaald vrijwilligerswerk?” ---

-Antwoordmogelijkheden: “Voor welke? (welzijnsorganisatie, religieuze organisatie, culturele activiteiten, actiegroep, derde wereldwerk/mensenrechten, jeugdwerk, sport of recreatie)”

- Data afkomstig uit European Values Study 2008 (Nederlandse dataset)

- *Met betrekking tot de indicator lidmaatschap van verenigingen:*

-Vraagstelling: “Wilt u voor elk van de volgende organisaties en activiteiten aangeven of u er lid van bent of er aan mee doet?”

-Antwoordmogelijkheden: (welzijnsorganisatie, religieuze organisatie, culturele activiteiten, actiegroep, jeugdwerk, sport of recreatie, vrouwengroep, andere groepen)

- Data afkomstig uit European Values Study 2008 (Nederlandse dataset)

Bijlage II: Output SPSS indicatoren sociaal kapitaal

Indicator sociale contacten

Case Processing Summary

	Cases					
	Included		Excluded		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
How often socially meet with friends, relatives or colleagues * Region	1827	100,0%	0	,0%	1827	100,0%

Report

How often socially meet with friends, relatives or colleagues

Region	Mean	N	Std. Deviation
Groningen	5,3571	56	1,40685
Friesland (NL)	4,8250	80	1,54899
Drenthe	5,6667	51	,99331
Overijssel	5,4161	149	1,25257
Gelderland	5,4429	219	1,21163
Flevoland	5,5200	25	1,04563
Utrecht	5,3643	140	1,39995
Noord-Holland	5,3607	305	1,26221
Zuid-Holland	5,4366	355	1,21818
Zeeland	5,5610	41	1,34255
Noord-Brabant	5,4893	280	1,28956
Limburg (NL)	5,2937	126	1,29656
Total	5,3968	1827	1,27991

Indicator vertrouwen tussen mensen

-ESS 2008:

Case Processing Summary

	Cases					
	Included		Excluded		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
VAR00006 * VAR00007	1775	97,3%	50	2,7%	1825	100,0%

Report

VAR00006

VAR00007	Mean	N	Std. Deviation
Groningen	5,5778	45	2,05038
Friesland (NL)	6,6447	76	1,85978
Drenthe	5,6071	56	2,20478
Overijssel	5,7519	129	1,96863
Gelderland	5,9953	214	1,83215
Flevoland	6,1538	39	1,91309
Utrecht	6,3813	139	1,96858
Noord-Holland	6,2430	284	1,71074
Zuid-Holland	5,7285	372	2,15540
Zeeland	6,0222	45	2,34994
Noord-Brabant	5,7792	240	2,18716
Limburg (NL)	4,9338	136	2,50984
Total	5,8901	1775	2,07682

-ESS 2010:

Case Processing Summary

	Cases					
	Included		Excluded		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
VAR00004 * VAR00005	1825	100,0%	0	,0%	1825	100,0%

Report

VAR00004

VAR00005	Mean	N	Std. Deviation
Groningen	6,4464	56	1,74689
Friesland (NL)	6,2099	81	1,84198
Drenthe	6,3400	50	2,20028
Overijssel	6,4422	147	1,86580
Gelderland	5,9452	219	2,11085
Flevoland	5,8400	25	1,90788
Utrecht	6,2214	140	1,90821
Noord-Holland	6,0328	305	2,00794
Zuid-Holland	5,6620	355	2,15726
Zeeland	5,9756	41	1,76759
Noord-Brabant	5,9324	281	2,08542
Limburg (NL)	5,9200	125	2,13118
Total	5,9995	1825	2,04513

Indicator vertrouwen in maatschappelijke instituties

Case Processing Summary

	Cases					
	Included		Excluded		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Trust in the legal system * Region	1799	100,0%	0	,0%	1799	100,0%
Trust in the police * Region	1799	100,0%	0	,0%	1799	100,0%

Report

Region		Trust in the legal system	Trust in the police
Groningen	Mean	6,0000	6,3036
	N	56	56
	Std. Deviation	2,13201	2,08823
Friesland (NL)	Mean	5,7160	6,2469
	N	81	81
	Std. Deviation	1,95086	1,79256
Drenthe	Mean	5,8600	6,0000
	N	50	50
	Std. Deviation	1,97959	2,31234
Overijssel	Mean	5,8966	6,4828
	N	145	145
	Std. Deviation	2,07071	1,78381
Gelderland	Mean	5,9439	6,3598
	N	214	214
	Std. Deviation	1,94686	1,86303
Flevoland	Mean	5,7083	6,1667
	N	24	24
	Std. Deviation	1,89918	1,49395
Utrecht	Mean	5,9856	6,3957
	N	139	139
	Std. Deviation	1,85326	1,57709

Noord-Holland	Mean	6,0598	6,3654
	N	301	301
	Std. Deviation	2,05339	1,96112
Zuid-Holland	Mean	5,9542	6,3181
	N	349	349
	Std. Deviation	1,95147	1,84741
Zeeland	Mean	5,5366	6,4634
	N	41	41
	Std. Deviation	1,85873	1,26684
Noord-Brabant	Mean	5,8225	6,2935
	N	276	276
	Std. Deviation	2,10134	1,76556
Limburg (NL)	Mean	5,3902	6,0732
	N	123	123
	Std. Deviation	2,21631	2,13929
Total	Mean	5,8849	6,3185
	N	1799	1799
	Std. Deviation	2,01816	1,85583

Indicator vrijwilligerswerk

Case Processing Summary

	Cases					
	Included		Excluded		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
do you work unpaid * Region: NUTS-2 code (Q136)	1538	100,0%	0	,0%	1538	100,0%

Report

do you work unpaid

Region: NUTS-2 code (Q136)	Mean	N	Std. Deviation
NL – Groningen	,1101	61	,17956
NL – Friesland (NL)	,1579	76	,17855
NL – Drenthe	,0857	60	,16256
NL – Overijssel	,1415	103	,19030
NL – Gelderland	,1040	206	,15610
NL – Flevoland	,1384	32	,17584
NL – Utrecht	,1025	124	,16552
NL – Noord-Holland	,0731	209	,14430
NL – Zuid-Holland	,0936	293	,15510
NL – Zeeland	,0623	39	,10768
NL – Noord-Brabant	,0822	245	,12197
NL – Limburg (NL)	,0667	90	,12524
Total	,0964	1538	,15432

Indicator lidmaatschap van verenigingen

Case Processing Summary

	Cases					
	Included		Excluded		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
VAR00002 * Region: NUTS- 2 code (Q136)	1517	100,0%	0	,0%	1517	100,0%

Report

VAR00002

Region: NUTS-2 code (Q136)	Mean	N	Std. Deviation
NL – Noord-Nederland – Groningen	,1949	59	,19038
NL – Noord-Nederland – Friesland (NL)	,2433	75	,18822
NL – Noord-Nederland – Drenthe	,2263	58	,19654
NL – Oost-Nederland – Overijssel	,2850	100	,19469
NL – Oost-Nederland – Gelderland	,2573	206	,18173
NL – Oost-Nederland – Flevoland	,2540	31	,22473
NL – West-Nederland – Utrecht	,2320	125	,19809
NL – West-Nederland – Noord-Holland	,1966	206	,17513
NL – West-Nederland – Zuid-Holland	,2012	287	,18703
NL – West-Nederland – Zeeland	,2838	37	,19241
NL – Zuid-Nederland – Noord-Brabant	,2097	242	,17583
NL – Zuid-Nederland – Limburg (NL)	,1799	91	,17698
Total	,2222	1517	,18715

Bijlage III: Vraagstelling en SPSS Output indicator identificatie met geografische eenheid

- *Met betrekking tot de indicator identificatie met geografische eenheid:*

-Vraagstelling: "Tot welke van deze geografische eenheden vindt u dat u in de eerste plaats behoort?"

-Antwoordmogelijkheden: (Plaats of stad waar u woont, Provincie waar u woont, Nederland, Europa, De hele wereld)

- Data afkomstig uit European Values Study 2008 (Nederlandse dataset)

Case Processing Summary

	Cases					
	Included		Excluded		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
belong to geographic group - most (Q69) * Region: NUTS-2 code (Q136)	1551	99,8%	3	,2%	1554	100,0%

Report

belong to geographic group - most (Q69)

Region: NUTS-2 code (Q136)	Mean	N	Std. Deviation
NL – Noord-Nederland – Groningen	2,21	62	1,203
NL – Noord-Nederland – Friesland (NL)	2,12	76	1,188
NL – Noord-Nederland – Drenthe	2,30	60	1,212
NL – Oost-Nederland – Overijssel	2,34	105	1,413
NL – Oost-Nederland – Gelderland	2,36	210	1,214
NL – Oost-Nederland – Flevoland	2,41	32	1,241
NL – West-Nederland – Utrecht	2,45	125	1,221
NL – West-Nederland – Noord-Holland	2,50	211	1,385
NL – West-Nederland – Zuid-Holland	2,42	292	1,270
NL – West-Nederland – Zeeland	2,56	39	1,314
NL – Zuid-Nederland – Noord-Brabant	2,14	246	1,270
NL – Zuid-Nederland – Limburg (NL)	1,85	93	1,103
Total	2,32	1551	1,275